

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

Володимир Бокань

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів
3-тє видання, стереотипне*

Київ 2004

ББК 71я73
Б78

Рецензенти: *С. Д. Безклубенко*, д-р філос. наук, проф.
А. І. Іваницький, д-р мистецтвознавства, проф.

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 5 від 25.05.04)

Гриф наданий Міністерством освіти і науки України (лист № 2/968 від 14.06.2000)

Бокань, Володимир.

Б78   **Культурологія: Навч. посіб. — 3-тє вид., стереотип. — К.: МАУП, 2004. — 136 с. — Бібліогр.: с. 131–133.**

ISBN 966-608-481-3

Пропонований посібник висвітлює основи культурології — науки про сукупність результатів людської діяльності, засоби передавання культурної інформації прийдешнім поколінням; дає уявлення про широкий спектр пам'яток духовної та матеріальної історії та культури, зв'язків культурних процесів між народами, про життя й побут різних народів і націй як цілісних соціальних інституцій.

Цілісне опанування культурологічних процесів сприятиме ефективній діяльності майбутніх управлінців щодо розвитку народного господарства держави.

Для студентів бакалаврату, магістратури, а також для всіх, хто цікавиться проблемами культурології.

ББК 71я73

© В. А. Бокань, 2000
© В. А. Бокань, 2004, стереотип.
© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2004

ISBN 966-608-481-3

ПЕРЕДМОВА

Освіта дає можливість людині отримати фундаментальні загальнонаукові та фахові знання. Мета освіти — сформувати в особистості високі духовні, художньо-естетичні та моральні якості. З огляду на вимоги часу й сучасні організаційні та методологічні засади читання курсів соціально-політологічного та гуманітарного напрямків необхідно визначити місце, роль і значення культурологічних знань у системі підготовки кадрів вищої ланки управління.

Вивчення суспільства через культурологічні процеси особливо важливе сьогодні, адже сприйняття його лише через економічні та політичні процеси збіднює людство. Практицизм, технократія знеособлюють індивідуальність, негативно позначаються на ній, помітно знижуючи рівень культури народів. Культурологічна база уможливить розуміння важливості та значущості таких феноменів суспільної свідомості, як мистецтво, література, філософія, а також найвищого уособлення природи — людини. Аналіз духовних цінностей, їх проекція на процеси сьогодення допоможуть визначити рівень розвитку, стан суспільства в конкретний історичний період, оцінити його з морально-якісного боку.

Сприйняття і розуміння культури як суспільного явища допоможуть кваліфіковано аналізувати, систематизувати, класифікувати та створювати оптимальні моделі процесів духовного, соціально-політичного та культурно-мистецького життя, на цій базі впорядковувати й унормовувати розмаїття форм людської діяльності.

Культурологія певною мірою узагальнює, систематизує, ознайомлює зі специфічними методиками аналізу філософського, політологічного, соціального розуміння і бачення культуротворчих процесів, що відбуваються в соціумі. Ці методики розг-

лядають також як окремий напрямок соціальної філософії або політичної теорії зі спрямуванням культуротворчої діяльності людей.

Кожній соціально-економічній формації відповідає певне ідеологічне спрямування освітнього процесу. Визначальними можуть бути або надмірний дидактизм за однопартійної системи, або демократичний підхід до висвітлення подій і явищ у багатопартійному суспільстві, що передбачає широкі можливості щодо вільного вибору й визначення світоглядних позицій — обирати духовні цінності, активно розвивати творчі можливості особистості в усіх галузях знань і виробничій діяльності. Культурологія саме допомагає комплексно осмислити мистецькі напрямки, творчий доробок провідних письменників, художників, композиторів, драматургів, кіномитців, декларовані в їхніх творах гуманістичні засади, реалізувати ці набутки в життєвій і виробничій практиці.

Посібник призначений насамперед для студентів негуманітарного профілю; у ньому загострюється увага на процесах, що стали визначальними для розвитку культурно-мистецьких досягнень в історії народів, які зробили найбільший внесок у розвиток світової цивілізації.

Культурологічна підготовка має спрямувати молодь на особистісну культуротворчу орієнтацію в сучасному світі, сприятиме осмисленню сукупності культурних досягнень людства, взаєморозумінню та продуктивній співпраці з народами, які мають як схожі, так і відмінні риси в культурі, веденню кваліфікованого діалогу з партнерами іншої культурної домінанти. Ці чинники сприятимуть ефективному розвитку народного господарства, зокрема допоможуть особистості впевненіше почуватися в організації власної справи.

ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ КУРСУ. ШКОЛИ, НАПРЯМКИ І ТЕОРІЇ В КУЛЬТУРОЛОГІЇ

Наприкінці ХХ ст. почалося розмежування, уточнення та поглиблення розуміння світоглядних дисциплін, а також виокремлення напрямків, що поєднують ознаки філософських, мистецтвознавчих, літературознавчих, театрознавчих та інших знань; на їх базі почала формуватися своєрідна галузь і напрямок наукових досліджень — культурологія. Вона узагальнює і зводить до спільного знаменника понятійний апарат, об'єднує культурно-мистецькі дисципліни, надає можливість науковцям, педагогам і студентам цілісно осягнути культурологічне сприйняття світу і діяльності людства.

Культурологічний підхід до вивчення естетичних явищ, культурних процесів — не сучасний винахід, його використовували ще наші попередники, але вони вивчали переважно окремі види культуротворчої діяльності, що не давало змоги сприймати розвиток цивілізації як цілісний процес. Це значно ускладнювало процес вибудовування продуктивних концепцій, не давало змоги звести до спільного знаменника сприйняття досягнень світових цивілізацій, будувати моделі розвитку суспільних відносин у соціумі.

Культуру як окрему галузь вивчали ще з античних часів. Вона досліджує притаманну їй специфіку в різних галузях наук, зокрема археології, археографії, етнографії, психології, історії, соціології, мистецтвознавстві та ін. Але лише на початку ХХ ст. почали робити спроби узагальнити ці дисципліни, наблизитися до синтетичного розуміння терміна “культурологія” і ввести його в науковий обіг. Одним із перших це зробив американський учений Леслі Уайт. Його послідовниками в цьому напрямку були

європейські науковці. Окремі опосередковані спроби трактування культурологічних концепцій робили Ф. Ніцше, А. Шпенглер, В. Розанов, М. Бердяєв, Ф. Достоевський, І. Франко, П. Флоренський та ін. Вони переважно спиралися, з одного боку, на філософські засади, з іншого — на художньо-образне осмислення культури в мистецьких творах, що давало змогу досягнути філософсько-культурні явища як феномен цілого. Цим проблемам приділяли увагу також науковці, які наголошували на ролі й значенні культурного феномена в розвитку наукових досягнень та етичних засобів, їх реалізації в суспільстві. Зокрема, подружжя П'єр і Марія Кюрі, В. Вернадський, С. Капиця та А. Сахаров підкреслювали: низький культурний рівень науковця призводить до того, що досягнення науки можуть змінити культурну домінанту з позитивної на негативну. Наприклад, це сталося з ядерною енергією: передбачалося, що вона служитиме людям добром, а в результаті було створено атомну бомбу.

Особливості й труднощі становлення культурології як науки спричинені її багатоплановістю, адже вона — багатовимірний феномен. Відомо багато визначень культурології, серед яких можна виокремити три основних: **культурологія** — це комплекс дисциплін, що вивчають культуру по історичній вертикалі її розвитку, соціальному функціонуванню з визначенням кінцевого результату системності культурного феномена; **культурологія** — це сукупність дисциплін, що вивчають культуру і намагаються досягнути її як цілісне явище з урахуванням надбань сусідніх дисциплін, а також, з позиції культурології, національних, регіональних особливостей в їх історичному розвитку; **культурологія** — це самостійна наукова дисципліна в системі соціально-гуманітарних знань.

Отже, **культурологія** — це наука, яка вивчає специфіку розвитку матеріальної та духовної культури цивілізацій, етносів, націй у конкретно-історичному періоді, їх взаємозв'язки та взаємовпливи.

Нині відомо кілька моделей культурологічних досліджень: 1) класичні підходи з жорстким розмежуванням вивчення суб'єкта та об'єкта пізнання, їх раціонального трактування; 2) культурологія є об'єктом відбиття повсякденного життя людини і формою узагальнення, виводячи її на рівень діалектики; 3) заперечення можливості вивчення в повному обсязі досягнень культурних набутків народів, народностей, націй, цивілізацій, їх

пізнання та узагальнення, особливо щодо своєї культури та значення впливу на неї “чужих” культур.

Сучасна культурологічна наука вважає предметом систему знань, що могла б концептуально впливати на формування культури суспільства, стати самостійною галуззю суспільно-гуманітарних знань. З огляду на нагальність цієї проблеми необхідно розробити концепцію культури, яка могла б зв'язати теоретичні й практичні уявлення та їх втілення в усі сфери людської життєдіяльності; розробити методологію для забезпечення комплексного дослідження культури як цілісного явища; виробити концепцію єдності набутків культур народів світу та усунути антагоністичності серед них; упровадити системні підходи аналізу культури до державної політики і втілити її в діяльність системи управління; сформувати культурні потреби людини як на робочому місці, так і в активно-дієвому використанні позаробочого часу; урахувати “досягнення” технократизму, раціоналізму, маскультури, що особливо поширились у ХХ ст., з тим щоб уберегти людину від їх згубних впливів і компенсувати їй засобами культурології комфортне співіснування в модернізовано-технологічному світі.

Базовою системою культурології є наука про культуру. Відомо майже триста визначень терміна “культура”. Поняття “культура” (від лат. *cultura* — догляд, обробіток, виховання) класично сформоване ще у Стародавній Греції; на той час його розуміння було таким широким, що сьогодні тотожне використання в науковій практиці неможливе. На теперішньому етапі розвитку цивілізацій культура поділяється на два великих напрямки: особистісного формування людини; універсального засобу суспільного життя. Найбільш прийнятним є дуалістичне трактування: **культура** — це вид діяльності, засобами якого по історичній вертикалі створюються духовні та матеріальні цінності.

Культура виконує чітко визначені **функції**, кожна з яких детермінована щодо суспільного життя:

естетична — передбачає формування високих естетичних рівнів і спадковості щодо їх сприйняття суспільством;

інформативна — надає інформацію про культурні досягнення людства, народу, нації, держави, регіону протягом історичного часу і виробляє моделі використання досягнень;

***оберігаюча** — передбачає збереження, консервацію і функціональність пам'яток історії та культури в соціумі, їх трансформацію в сучасні культурні процеси;*

***виховна** — покликана пропагувати взірці для наслідування з метою розвитку кращого, що залишили попередники.*

У період формування держави й державності виробляють стандарти, де визначаються вимоги до фахівця, конкретизуються кваліфікаційні характеристики щодо опанування не лише вузької професії, а й можливості здобування глибоких гуманітарних знань, оскільки вони формують фахівця з достатнім культурним рівнем, який відповідає вимогам міжнародних стандартів. Майбутній фахівець повинен знати закономірності розвитку вітчизняної та світової цивілізацій, урахуваючи у своїй діяльності сучасні проблеми збереження та ефективного використання культурної спадщини. Фахівцям-управлінцям конче необхідно знати досягнення найважливіших наукових концепцій вітчизняної та світової культурології, оскільки цим характеризуються етапи розвитку суспільної історії. Вони мають вільно орієнтуватися в художньо-естетичній і моральній проблематиці, вміти застосовувати їх у своїй практичній діяльності, що визначатиме фахівця як інтелегентну, освічену особистість.

Упродовж історичного часу культурний процес невпинно розвивався, збагачувався та ускладнювався. Наголосимо на періодах, які істотно вплинули на становлення і розвиток цивілізації та культури.

Обидва зазначені поняття увійшли в побутовий і науковий обіг ще в античні часи. Насамперед це стосувалося обробітку землі, адже вона була годувальницею людини. З часом при формуванні суспільства і суспільної думки значення терміну “культура” розширилося, воно охоплювало також виховання та освіту, що доповнювало і збагачувало термін, адже людина і природа на той час становили єдине ціле і суттєвих суперечностей між ними не відчувалося. У цей самий час термін “культура” набув ще одного значення — вшанування, повага, відправлення культу, переважно релігійного, адже давня людина постійно була з Богом, він був усюди — у природі, в оселі, оберігав співжиття, подавав моральну підтримку громадянам. Звідси деякі вчені (наприклад, Макс Поленц) роблять спробу ототожнити культурний рівень і полісний

патріотизм. Ця теза припустима, якщо прийняти як даність те, що в містах-полісах мешканці, вільні громадяни були підвладні чинному закону, виховувалися та управлялися культом божества конкретного міста-полісу.

На розвиток і становлення культурного процесу впливали і впливають попередники. Це стосується також античного періоду. Греки створили досконалу для свого часу систему освіти, що формувала людину як особистість з чітко визначеними ціннісними орієнтаціями. У них перевагу надавали гуманістичному значенню сприйняття і розуміння культури, ідеал людини став провідним у культурному процесі. Учені виокремили чотири періоди розвитку культури, які стали класичними:

1. Гомерівська Греція (IX — XI ст. до н. е.).
2. Архаїчна Греція (VII — VI ст. до н. е.).
3. Класична Греція (V — перші три чверті IV ст. до н. е.).
4. Еллінізм (кінець IV — I ст. до н. е.).

Кожний із цих періодів має особливості, кожний зробив своєрідний внесок у розвиток цивілізації.

Культурний процес не може розвиватися поза соціально-політичними процесами, це яскраво простежується в античному періоді. Гомерівська та архаїчна Греція ставили провідною метою гуманітарну практику виховання: дитина вчилася читати, писати, опановувала літературу, обов'язковими були вивчення музики і фізична досконалість. Досягнення суспільного життя могли використовувати лише вільні громадяни, раби не мали права брати участі у громадському житті, їхня роль зводилася до ролі машини.

Але вже наприкінці VII — на початку VI ст. до н. е. політична та економічна ситуація різко змінюється, родова аристократія поступається місцем ремісникам. Ремісники і купці як виробники та реалізатори продукції беруть на себе провідну роль у суспільстві. Цьому сприяло чинне на той час законодавство. Зокрема, закони афінського архонта Драконта (621 р. до н. е., звідси — “драконівські заходи”) віддають перевагу ремісничому і купецькому стану, досить жорстко обмежують права родової аристократії. Це зумовило протистояння і спровокувало жорстоку боротьбу між ними.

Соціальна нестабільність спонукала до утворення низки містичних вірувань. Найпомітніший слід залишили орфіки, у вченні яких провідною тезою була ідея безсмертної душі. Серед

простого люду як антитеза сформувався культ Діоніса: стверджувалося, що душа “регулярно” звільняється, якщо випити певну кількість вина під час оргій. Для демократичної свідомості вільних громадян, не обтяжених сферою виробництва, така ілюзорно реалізована свобода була приємною.

Різноманітні культури розхитували державний устрій і відповідно культуру. Почали формуватися цинізм, скепсис, містична віра в долю, приреченість. Усе це породжувало розгубленість перед соціальними катаклізмами, які насувалися на античний світ. Високі культурні набутки залишалися поза увагою людини, ірраціональне почало захоплювати душі людей. Прогресуюча дисгармонія у ставленні людини до соціуму, розвал поліса як об’єднуючої ланки руйнували людську благочинність, що стала несумісною з імперськими орієнтаціями. У цій ситуації особистість не змогла протиставити себе загальній “необхідності” світового порядку, який вважав людину не лише фізичною субстанцією, а й духовним і душевним “Я”. На цій хвилі постала потреба у вищому духовному абсолюті, який став би виразником людини, віднайшов їй місце у процесах, які формувались, але стали їй непідвладні.

Демократичний політеїзм змінився на тоталітарний монотеїзм, спочатку у світоглядній системі. Яскравого вираження це набуло в період Середньовіччя. Майже вся Європа стала християнською. Політеїзму вона протиставила монотеїзм, високій духовності — аскетичний ідеал, аналізу явищ — книжні знання, які спиралися на постулати Біблії; беззаперечним був авторитет церкви. Радикально змінилися сприйняття та розуміння культури. Природа втратила суверенність, змінилася психологічна домінанта, духовний світ із землі перейшов на небо, і людина, яка тілесно належала землі, духовно співвіднесла себе з небесними сферами. З одного боку, це спричинилося до розгубленості, а з іншого — до радісної надії на те, що Бог, він же Вищий Розум і уособлення Вищої Справедливості, захистить людину там, на небі, від незгод, які випадали в земному бутті. Тому культура свідомості та самосвідомості зосереджується на умоглядному характері, культивується інтерес до книжної вченості, начитаності як показника культури. Активно формується модель бачення Бога як єдиносущого, який піклується про спасіння людини і навіть посилає на муки до землян свого сина. Ця ірраціональність почала утверджувати у свідомості

тези про абстрактні поняття віри, надії та любові, вмотивовуючи те, що людина — це слабка, безпорадна, гідна жалю істота і начебто в цій слабкості її велика сила. Доводилося, що найвищим уособленням щастя є пізнання Бога, тобто заперечувався особистісний чинник заради абстрактної ідеї пізнання. Почало діяти заперечення: не пізнавши себе, не можна пізнати Бога. Таким чином, щастя і свобода людини опинилися у прямому підпорядкуванні абстрактній ідеї, а це породило концепції, які й розкололи християнський світ на католицький і православний.

Культура як цілісне явище умовно поділяється на підгрупи: побутова, політична, правова, художньо-творча, технічна, виробнича тощо. Для **побутової** культури *характерні особливості певної території, народів, які тривалий час проживають на ній*. Народи відзначаються особливостями державного устрою, економічних відносин, обрядової системи вірувань, міжособистісних стосунків. Кожний регіон до певної міри має загальні риси зі своїми сусідами, але всередині нього помітні також суттєві відмінності. Візьмемо для прикладу форму привітання народів, які проживають на євразійському континенті: привітання японця, китайця не схожі на привітання слов'ян, німців, італійців, адже в кожного з них вони зумовлені особливостями морально-особистісних стосунків і норм, які склалися в цих народів упродовж історичного часу.

Політична культура — *важливий чинник суспільства, що формується виходячи з реальних соціально-економічних відносин*, які у різних народів в один і той час розвивалися по-різному. Якщо в Європі впродовж XI–XIII ст. склалась умовно стабільна політична система, яка базувалася на засадах християнства, то в Центральній Азії (монгольський улус) того часу функціонувала родинно-побутова, передфеодальна система, завдяки чому Чингісхан створив міцну державу, засновану на абсолютистській підпорядкованості.

Правова культура *формується і формується на базі перших двох, тому чим вищий рівень суспільства, тим вищий рівень правових відносин*, але сьогодні спостерігається своєрідний парадокс — з ускладненням соціально-економічних умов і державних структур дедалі важче впорядковувати правові відносини. Вони досить часто суперечать нормам побутової та етнічної культури і, як прави-

ло, починають служити не людині, а потребам партій і великого капіталу, які не завжди враховують потреби самої людини.

Художньо-творча культура *особлює багатоаспектність і багатомірність людської художньої діяльності, охоплюючи народну художню творчість і професійну мистецьку діяльність*. Вони мають як спільні, так і відмінні риси. Народна творчість не завжди передбачає опанування певним видом діяльності на рівні професії, як, наприклад, побутові танці, спів, складання поетичних творів, будівництво, вишивання, килимарство, ткацтво тощо. Для професійно-мистецької роботи потрібно обов'язково оволодіти професією художника, композитора, скрипаля тощо, пройти серйозну школу професійного навчання, яке триває 5–10 років, і лише по тому суспільство одержить професіонала високого класу. Вимоги щодо диференціації підготовки кадрів особливо підвищились у XIX ст.

Внаслідок розвитку техніки впродовж останніх 150 років підвищились вимоги до **технічної** культури, адже людина XX ст. приділяє технізації середовища проживання близько 70 % свого часу. *Техніка супроводжує життя людини протягом усієї доби, пригнічує, перетворює її на техноробота, тобто істоту, що підкоряється машині. Машини диктує людині стиль поведінки, визначає майже повну залежність від себе, а відтак людина стає безпорадною без машини та її допомоги. Тому нагальним є питання про вироблення норм культури техніки, техніцизму та віднайдення етичних співвідношень та взаємозв'язків машини і людини*. Ми не випадково висунули на перше місце машину, адже вона почала диктувати стиль життя.

Остання теза загострює проблему **виробничої** культури, оскільки моделі й співвідношення попередніх часів не адекватні нинішнім проблемам. До середини XIX ст. трудові колективи, як правило, були малочисельні, і керівник мав можливість контролювати підлеглих. При утворенні великих і надвеликих трудових колективів, що об'єднують від 300 до кількох тисяч людей, почали виникати проблеми щодо норм та етичних відносин між членами колективу та керівництвом. Природним для XX ст. став поділ світу на соціально-економічні й політичні системи, які зумовлюють притаманні лише їм норми виробничої культури. Це потребує вироблення оптимальних моделей виробничих відносин, виробничої культури з максимальною адресною прив'язкою. Узагальнені рекомендації, що розроблені для певного суспільства, наприклад

Д. Карнегі, жодною мірою не придатні для держав, які утворилися на теренах колишнього СРСР, вони не враховують, та й не можуть урахувати психологічні особливості людей, які сформувались в одній політичній системі і раптом велінням долі чи часу кинуті в іншу.

Культура має такі форми вираження: *наукові, технологічні, мистецькі, світоглядно-релігійні* та ін. Наука як уособлення і найвищий рівень розвитку культурного процесу узагальнює, класифікує, формує освітній процес. Усі ці чинники сприяють розвитку суспільної думки, що, у свою чергу, сприяє нагромадженню національного валового продукту, національного валового доходу, а це визначає суспільно-економічний рівень життя людей у державі.

Високий науковий рівень суспільства забезпечує технологічну культуру виробництва, що полегшує працю людини, вивільняє значну кількість позаробочого і вільного часу, завдяки чому особистість одержує більше можливостей всебічно розвиватися на користь суспільства. Мистецтво дає людині як особистості можливість утвердитися на рівні самодостатнього суб'єкта через самовираження.

Світоглядно-релігійна культура розділилася. Зараз це дві незалежні системи — партійна і релігійно-теологічна. Перша обіцяє всі блага людині тут, у цьому житті, друга — всіляко намагається відволікти людину від земного буття, обіцяючи блага в потойбічному світі. Кожний вільний обирати те, що йому більше імпонує.

На сучасному етапі культурологія є однією з визначальних дисциплін, що дає змогу об'єктивно висвітлити труднощі та суперечності, властиві суспільству. Вивчивши та узагальнивши кращі досягнення, вироблені людством, на основі системного підходу, розроблених культурологічних методик і методологій, можна сформувати високий етико-культурний та естетичний рівень фахівця, який вмітиме кваліфіковано, з урахуванням новітніх досягнень вести господарство будь-якої форми власності. У цьому разі домінуватиме провідна теза суспільства: більше багатих — менше бідних, адже багате суспільство може забезпечити особистості належний рівень життя. *Ціннісні орієнтації, вироблені на основі ґрунтовного опанування культурних процесів, сприятимуть розвитку культури виробництва, адже чим вища культура*

виробництва, тим вища якість товару; чим вища якість товару, тим вищий одержаний прибуток; чим вищий прибуток, тим вищий національний валовий дохід; чим вищий національний валовий дохід, тим вищий прибуток, а точніше, оплата праці суб'єкта. Як бачимо, коло замкнулося.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Основні категорії культури.
2. Типи культури.
3. Види культури.
4. Форми культури.
5. Розуміння культури як соціального організму.

КУЛЬТУРА І ЦИВІЛІЗАЦІЯ

Під час класифікації та узагальнення суспільних і культурних процесів природно виникає бажання визначити першопочатки людства, його зародження, походження, тривалість життя на Землі та на конкретній території. На ці запитання відповідей безліч, оскільки знахідки, які засвідчують буття людини, відсуваються в часі щораз далі й далі. Щороку археологи знаходять нові свідчення діяльності на Землі людини розумної. Людина розумна, тобто така, яка свідомо здійснювала трудовий процес, з'являється на рубежі середнього і верхнього палеоліту. Вважається, що це вже “справжня” людина, за науковою термінологією — *Homo sapiens*.

Цей період став межею, яка відокремила світ людини від світу тварин, і засвідчує витoki формування культурних процесів, що відзначають вчені при аналізі найдавніших пам'яток. Вони підтверджують тезу про те, що праця стала вирішальним чинником у становленні людини, дала їй перевагу над іншими біологічними видами і зберегла протягом тисячоліть людський рід. Найпростіші засоби та інструменти, що були виготовлені з кістки, рогу, каменю, стали трампліном до створення фігуративних зображень, а отже, фіксації інформації доступними засобами, які умовно називаються протописемністю. Це сприяло формуванню конкретно-образного первісного мислення, де фіксувалися загальні уявлення про навколишній світ. Людина, зупинивши “міль”, утвердила себе у часі й просторі. Це було початком нової форми буття — художньої форми, коли подія, явище осмислювались стосовно власного буття. Безліч пам'яток, які людство залишило по собі на всій території земної суші, дають змогу простежити його адаптацію до природних умов, їх освоєння.

Вивчення культурного процесу дає змогу досягнути історичні умови функціонування у соціумі соціальної групи, народу чи регіону, простежити за розвитком суспільства. Динаміка культурного процесу показує народження нових форм мислення, їх інтеграцію

в соціальну практику, формування систем, спадковість традицій, відтворення або відмирання певних явищ у життєвій практиці.

Археологічна культура не завжди збігається з трактуваннями культури у філософському, соціологічному, етнографічному розумінні, оскільки визначає спільність матеріальних пам'яток, які належать до одного часу і розміщуються на певній території. Як правило, археологи дають назву культурі за місцем перших знахідок або за певною характерною ознакою.

Археологічні культури поділяються на три великих періоди:

- *ранній (нижній) палеоліт* (3 млн — 100 тис. років тому);
- *середній палеоліт* (100—30 тис. років тому);
- *пізній (верхній) палеоліт* (30—8 тис. років тому).

У кожному періоді виокремлюються культурні періоди, які мають власні назви:

1. Перигорд (30—20 тис. років тому). Характерні крем'яні пластинки з ретушованими краями, шила з кістки, наконечники списів. У пізній період спостерігаються фігуративні зображення тварин і людини.
2. Оріньяк (20—19 тис. років тому). Характерні ретушовані пластинки з кремнію, шкребки, різці, кістяні наконечники; світильники, посуд для приготування фарби; мистецтво малих форм: дрібна скульптура, гравюра на кістках і кам'яних уламках; відбитки рук по фарбі, формування орнаменту (“макарони”), де простежується певний малюнок; статуетки жінок з мамонтової кістки або м'якого каменю. Це перші в історії символи. Археологи та історики культури цей період інколи називають епохою палеолітичних Венер.
3. Солютре (18—15 тис. років тому). Після тимчасового відступу льодовика суттєво змінюється життя палеолітичного людства. Характерні надзвичайно висока для палеоліту техніка обробки крем'яних виробів, які використовуються як наконечники списів, дротиків, а також як ножі та кинджали; шкребки, проколки, голки, різноманітні статуетки, гравюри на камені та кістках.
4. Мадлен (15—10 тис. років тому). Через новий наступ льодовика клімат стає значно суворіший, змінюється житло людей, вони переважно живуть у печерах, ведуть кочовий спосіб життя, полюючи на оленів. З огляду на це змінюються види зброї на такі, що більше придатні для полювання на

великого звіра. З'являються символічні зображення: коло, спіраль, меандр, свастика. Найбільше досягнення — печерний живопис. Найвідоміші пам'ятки цього часу — печерні галереї Альтаміра, Ласко, Монтеспан.

Жанрова розмаїтість знайдених зображень велика — 512 фігур людей, близько 100 людиноподібних істот і 986 тварин. Особливість живопису — реалістичне відтворення, особливо тварин: бізони, мамонти, коні намальовані так натуралістично і детально, що зоологи визначають навіть їх біологічний вид. Аналізуючи печерний живопис, можна стверджувати, що приблизно 15–10 тис. років тому в суспільстві почалося розмежування професій: людина, яка досконало володіла якоюсь професією, мала змогу одержати “професійний” статус.

Наприкінці мадленського періоду печерний живопис поступово зникає, поступаючи орнаменту. Багато дослідників схиляються до думки, що в орнаментах закодована певна інформація — це своєрідний вид писемності, культурна передформа відображення світу, що уособлено передрелігійні уявлення, мистецтво, пранауку. Знайдені зображення і знаки можна прочитати, лише знаючи правила певної граматики, що зникла.

З огляду на високий рівень відтворення життєвих реалій візуальними рядами можна стверджувати, що в цей час вокальна комунікація почала переходити в осмислену мову. *Homo sapiens під впливом певних обставин, а саме: ускладнення технологічних процесів, психосоціальних відносин сформував мовний процес, який забезпечив нагальну потребу в комунікативних зв'язках.*

З таненням льодовика починається осіле життя, у людини зникає потреба пересуватися слідом за тваринами, на яких вона полювала; навколишнє середовище дає можливість прогудуватися, починається розподіл праці. Чоловік, як і раніше, полює, а жінка працює в оселі; у зв'язку з розподілом діяльності кожний малює те, що більше знає: чоловіки — переважно тварин, сцени полювання, жінки — орнаменти, прикрашаючи ними речі побуту.

Отже, *типологізація з урахуванням чинників розвитку археологічних культур, особливо останнього періоду, дає підстави бачити в ньому ознаки цивілізації, що стало епохальним явищем у загальнокультурному процесі розвитку людства.*

Поняття “**цивілізація**” було визначено у XII ст.: походить від лат. *civilis* — громадянський, державний. Водночас його викорис-

товують як синонім культури, переважно матеріальної. У сучасній науковій літературі цей термін об'єднує соціокультурну специфіку суспільства, яка враховує саморозвиток, ліквідацію й самоліквідацію автономних локальних цивілізацій, історичну еволюцію людства. Дотепер ще не розроблено єдиних методологічних принципів та критеріїв класифікації певної історичної спільноти, визначення якості автономної цивілізації, яка формується на основі єдності історичної долі народів, які проживають в одному регіоні тривалий час і мають культурні взаємозв'язки, що визначає рівень схожості форм і механізмів соціальної організації та регуляції в соціально-правовому і культурному аспектах. При постійних активних взаємовпливах цивілізацій кожна з них зберігає етнографічне розмаїття. Це яскраво бачимо на прикладах далекосхідного, європейського, африканського регіонів, двох Америк з притаманними їм особливостями.

У цей перший період формування цивілізацій помітні соціальні явища, які стали визначальними для всіх майбутніх поколінь. Це культурні інновації, що підняли на вищий щабель людину і відокремили її від тварини. Людина навчилася виготовляти керамічний посуд, прясти і ткати, використовуючи вовну, коноплі, кропиву, льон. В окремих місцевостях виходячи з кліматичних умов одяг зі шкіри почав витіснятися одягом із тканини. Житло поступово трансформувалося із землянки в напівземлянку, а потім у наземну будівлю. Людина почала використовувати природні й спеціально виготовлені будівельні матеріали: дерево, камінь, цеглу-сирець, кістки великих тварин тощо.

Величезним культурним надбанням для людства стало зародження металургії. Прерогатива тут надається Близькому Сходу. Спочатку це були вироби із самородної міді, заліза, оброблені методом холодного кування. Приблизно в IV тис. до н. е. було винайдено колесо, вітрило, гончарне коло та зброя для коня, який на цей час уже був domestikований (приручений).

Завдяки розвитку виробничих відносин упорядковуються соціальні й сімейні відносини. Від ієрархічної праобщини, де існувала рівність чоловіків і жінок, поступово відбувається перехід до родоплемінних суспільних відносин. Шлюб і сім'я змінюються внаслідок зміни форми власності; полігамна сім'я витісняється моногамною, йде у минуле кузенний шлюб, оскільки людина

довела, що зв'язки між близькими родичами призводять до виродження роду.

У період родоплемінного ладу формується культова свідомість. Найдавніші її форми — *фетишизм, обожнювання предметів праці, рослин, тварин, вогню* — відігравали об'єднуючу роль у первісно-общинній родині. Поступово фетишизм перетворився на тотемізм. У селян, де переважали аграрна економіка, ручна праця, племінна та общинна організація, у віруваннях провідним стає анімізм, який матеріалізує духовність світу. З огляду на тісний взаємозв'язок із природою і залежність від неї людина знаходила душу не лише в живих істот, а й у рослин та природних стихій. Це сприяло виробленню певних правил, які давали змогу племені виживати, виконувати репродуктивні функції, зберігати соціальну пам'ять.

Найбільш вдалі форми поведінки фіксувались і ставали обов'язковими для всіх у племені. Інформація, яку мали старші, засвоювалась кожним членом племені при виконанні певних обрядів. *Виробляються нормативи поведінки, що регламентують життя племені чи племінного союзу, порушення яких карається жорстко — від вигнання до смертної кари.* У цей час з'являються самоназви людей та їхніх спільнот, переважно такі: “лише ми справжні люди” або просто “люди”, інші для цього племені були “не люди”, тобто “чужі”, наприклад “варвари” (від лат. *barbaroi* — чужий). З часом власні назви виводяться виходячи з регіональних особливостей. Наприклад, ті, хто жив у лісі, були “поліщуками”, у полі — “полянами”, у болотистій місцевості — “дреговичами” (від “дрягва” — болото).

Завдяки розробленій системі дозволів, заборон та обмежень формується одна з визначальних ознак первісної культури — ритуал. **Ритуал** — це обов'язкове дійство з певними ознаками театралізації, побудоване на емоціях, уявленнях, діях стосовно якогось божества або природного явища, яким воно присвячено. Кожний народ створює і виконує ритуал з притаманними лише йому особливостями як символічну форму норм поведінки, виразника соціальних і культурних взаємовідносин і цінностей, що відіграє важливу роль у суспільстві як традиційний метод соціального виховання. Кожний історичний період доповнює і збагачує ритуали, адаптуючи їх до потреб певного часу.

Формування ритуальної системи, мабуть, почалося з пошанування первинності жіночого начала, оскільки роль жінки була переважаючою у традиційно жіночих видах праці: збиральництві, згодом городництві, яке пізніше змінилося на мотижне землеробство. Жінка була символом і об'єктом культу Богині-матері. Її звали Рожаниця, вона продовжувала рід, що відбито в багатьох ритуалах і обрядах: веснянках, святах кохання та ін. З розвитком орного землеробства, групового полювання, воєнних дій у культурах належне місце починають посідати також чоловіки, які з часом беруть на себе провідну роль у суспільстві.

З ускладненням світоглядної системи, урізноманітненням ритуальних дійств, збільшенням кількості божеств, трансформацією їх у богоподібні істоти починають створюватися міфи. На першому етапі це короткі оповідання про діяння предків і походження речей; з плином часу вони збираються у цикли, набувають системності щодо явищ в уявленні народу про своє походження і місце у світі. Міфологознавці поділяють *міфи* на *космогонічні* (про походження космосу з нічого), *антропологічні* (про створення людини), *есхатологічні* (про кінець світу) та *етіологічні* (про походження речей і явищ). Тривалий час міфи сприймалися як джерело інформації, але при прискіпливому підході до їх вивчення визначилися суттєво відмінні **ознаки**: 1) *міф* — це *стародавня літературна форма оповідей про богів та героїв*; 2) *міф* — це *видумка, перекручування фактів, невідповідність розповіді реальним подіям*. Ці два визначення виключають одне одне. Виходячи з цього до міфів потрібно ставитися досить обережно, оскільки міф і міфологізація явища часто підштовхують людину до необгрунтованих висновків, до підміни узагальнення фактів, заміни аргументації деклараціями, які слід сприймати без критичного осмислення. Перевірити створені міфи експериментально чи за першоджерелами неможливо. Тому коли в суспільстві панують міфи, починається занепад як суспільства, так і його культури.

На основі виробленої системи обожнювання навколишнього середовища та окремих її елементів формується система вірувань, які з часом переходять у віру. Цей термін базується на довір'ї до того чи іншого явища, предмета або виду діяльності, який дає людині максимальну можливість почуватися комфортно серед собі подібних. *І вірування, і віра творяться самою людиною*, оскільки вони дають змогу репродукувати той стан, коли вони мали най-

більшу “благодать” від уявного чи реального об’єкта обожнювання, коли на рівні підсвідомого утворюється “бачення” обожнюваного предмета, особи чи чогось іншого. Розуміння віри класично визначив апостол Павло: “віра — це здійснення того, на що чекаєш і впевненість у тому, чого не бачиш”. Довести чи спростувати цю тезу досить проблематично. Тому “вища” сила стає для життя віруючого провідником, помічником, спасителем у конкретних ситуаціях, а отже, висуває певні вимоги до віруючого, чим активно користується церква. При спільності моделей віри у кожного народу, який її витворив, вона має певні особливості. Цю тему ґрунтовно розглядатимемо далі.

Досягнення людства в системі виробничих відносин активізували розвиток культурних процесів; це стало поштовхом до утворення “культурної єдності” — людина і природа, що сприяло відтворенню й продовженню людського виду, гармонізувало відносини всередині племені й між племенами. Ця цілісна система дала можливість вижити, розвивати культурний процес і спрямувати його поступальний рух. Соціальна дійсність продиктувала естетичну потребу в художній творчості, зумовила протиріччя продуктивних сил і виробничих відносин, позитивно вплинула як на суспільне життя, так і на культурну сферу.

Суспільний розвиток зумовлює культурні досягнення лише за наявності гуманістично-розумових передумов, тобто використання раціонально-дієвих традицій, вироблених попередниками. Адже завдяки їх аналізу можна визначити прогресивні тенденції, перспективні напрямки при зміні художньо-мистецької домінанти, збагачувати її новітніми досягненнями. Лише тоді національна культурна спадщина здатна посісти належне місце в загальнолюдських надбаннях.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Поняття “культура” і “цивілізація”.
2. Основні раси і цивілізації.
3. Характеристика первісного культурного комплексу.
4. “Культурна єдність” людини і природи.

Розділ III

НАЙДАВНІШІ ЗЕМНІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Найдавніші земні цивілізації зародилися в Центральній Азії. Культурна домінанта, що склалася тут, дала поштовх для розвитку цивілізацій євразійського континенту. На зміну міфологічним епосам близько VII–VI ст. до н. е. приходять і утворюються системи світових релігій: в Індії — буддизм; у Китаї — філософські школи; в Ірані розроблюється вчення Заратустри; у Палестині з'являються пророки; у Греції — це час Гомера, філософів Парменіда, Геракліта, Платона.

Однією з давніх є культура Дворіччя (Месопотамії), а точніше — стародавніх шумерів і аккадців. Саме тут з кінця IV тис. до н. е. на зміну первісній культурі приходять міська. Міські поселення з'являються на берегах річок і каналів як найзручніших шляхів сполучення.

Міста Дворіччя, що були невеликі за чисельністю населення, мали форми державного правління, в яких необмежена влада належала цареві; правові відносини були чітко регламентовані. Яскравим прикладом є закони Хаммурапі. У Дворіччі зароджується писемність. Це спричинилося потребою ведення великої кількості документів, а також виконання розрахунків, що були потрібні для здійснення іригаційних робіт. Освічених людей у Дворіччі було небагато, як і в інших країнах Стародавнього Сходу. Навчатися мали право лише діти вищих соціальних станів: жерців, управителів, чиновників, капітанів кораблів і родовитої аристократії.

Незважаючи на те що писемність була прерогативою панівної верхівки, вона зафіксувала реалії культурного співжиття, мислення, бачення світу і суперечностей, що виникали в суспільстві. Модель земного буття переносилась на діяльність пантеону богів. Досить високо розвинутою була магічна свідомість, вбачалися прямі взаємозв'язки земного і позаземного. Так, вважалося, що Бог Мардук очолює боротьбу молодшого покоління богів зі старшим;

у разі перемоги він матиме право визначати долі всього суцього як на небі, так і на землі.

Історія зберегла безліч пам'яток писемності Дворіччя, але тривалий час прочитати їх не було можливості, і лише на початку ХІХ ст., у 1835 р., Г. Раулінсон відкрив білінгву на Бехистунській скелі, де було викарбовано напис трьома мовами: новоеламською, аккадською та староперською. Це дало змогу завдяки порівняльному аналізу дешифрувати клинописні тексти. Ученим відкрилися культурні багатства стародавнього Шумеру, було визначено час його утворення — ІІІ тис. до н. е. Знайдено величезну бібліотеку (близько тридцяти тисяч глиняних пластинок), що належала царю Ашшурбаніпалу. В ній міститься багато текстів, які передують грецькій міфології, а також збереглася інформація, викладена пізніше в Біблії. Як свідчать клинописні таблички, Ашшурбаніпал був книголюбом. На одній з табличок написано: “дорогоцінні таблички, яких немає в Ашшурі, знайдіть і доставте мені...”, на іншій: “У той день, коли ти одержиш цього листа, візьми з собою Шуму, брата його Бель-Етира, Апла та художників з Борсиппи, яких ти знаєш, збери всі таблички, що зберігаються в їхніх домах, а також у храмі Ізиди”. І нині вражає порядок, у якому зберігалась бібліотека. Таблички лежали у спеціальних ящиках і були розставлені за відповідними розділами. Серед них — історичні тексти, зводи законів, медичні довідники, описи подорожей, міфи і молитви, гімни та оповіді, словники зі списками шумерських складових знаків та граматичних форм і навіть словники іноземних мов, адже Ассирія була зв'язана майже з усіма країнами передньої Азії. *Писемність — вирішальний чинник культури, бо лише вона дає змогу майже в недоторканній формі зберегти інформацію. Вийшовши із Дворіччя, вона через передню Азію ввійшла в Європу і поширилася там.*

Єгипет був закритою країною. Землі його простягались уздовж Нілу, який був догудувальником єгиптян, приносячи щороку родючий мул зі своїх верхів'їв. Завдяки цьому єгиптяни збирали щороку три врожаї, що давало їм змогу цілком забезпечувати себе і торгувати продуктами із сусідами, одержуючи великі прибутки. Надлишок робочої сили реалізовувався по-різному: одні займалися ремеслами, інші стали інтелектуальною елітою — жерцями, які утворили своєрідну наукову корпорацію, що розробила писемність, міфологічну систему, пізніше релігію, записувала істо-

ричні події, вела поточну документацію. *Єгиптяни зробили також надзвичайно велике відкриття — винайшли матеріал для писання: гладенький, еластичний і надзвичайно зручний папірус.* Незважаючи на те що зараз ніхто не пише на папірусі, це слово у значенні паперу ввійшло до багатьох мов: *papier* — німецькою, *papier* — французькою, *paper* — англійською, *papir* — українською. Утримання в належному стані іригаційних систем, грандіозне будівництво упродовж тисячоліть у Єгипті також було в колі уваги жерців. Досить часто пірамідам надають містичного змісту, виголошуються сміливі гіпотези про застосовані технології їх побудови. Вони приваблюють дослідників, адже ці рукотворні гори, створені людиною, вражають своєю величчю.

У житті єгиптян реальне й уявне злилися воедино. Машинізм як принцип культуротворчості витворив мегамашину, що поєднала фізичний ансамбль людських і технічних зусиль, які й створили унікальну цивілізацію. Вона поділяється на такі періоди:

Давнє царство — *epoca спорудження великих пірамід.* Фараон уособлює Сонце на Землі і є верховним жерцем. *До цього періоду належить комплекс пірамід Хеопса, Хефрена, Мікеріна в Гізі.*

Середнє царство — це розпад держави з утворенням двох центрів — у Дельфах і Фівах. У цей час особливо популярними стають скульптурні зображення, які набувають портретних рис. Помітні навіть спроби передати психологію особистості.

Нове царство. Започатковується з XVIII династії. У XVI ст. до н. е. Єгипет розквітає знову. Будуються культові споруди, які стають сакральними центрами культурного простору. Особливо багато уваги приділяє будівництву цариця Хатшепсут. За її правління зводяться тридцятиметрові обеліски, перебудовуються храм Амона та інші споруди. Тутмос III, який прийшов після неї, ці пам'ятники нищив. Найбільшої могутності Єгипет здобуває за Аменхотепа IV, який узяв собі нове ім'я — Ехнатон, син Сонця. Цей період завдяки зміні релігії позначився найбільшою людяністю в мистецтві Єгипту.

Пізнє царство. Цей період припав на останні роки розквіту держави. У 525 р. до н. е. Єгипет захопили перси, у 332 р. — греки. Тоді еллінізм адаптує величезну спадщину тисячолітньої єгипетської культури, уводить її на територію Європи.

Світоглядна система Єгипту мала глибоку історію. Її міфологія почала формуватися ще в VI–IV тис. до н. е. Кожний регіон скла-

дав свій пантеон і створював культ богів, який був тісно пов'язаний із природним середовищем. Серед персоніфікованих богів найшанованішими були Їзида — богиня-мати та богиня Нут, яка уособлювала небесне склепіння; богом землі був Геб, а богом Нілу — Хапі. Потойбічний світ належав Осірісу, він же вершив суд над небіжчиками.

Обожнювалися тварини. Так, боги Апіс, Мневіс, Бухіс, Бата ототожнювалися з образом бика, а Хатор, Їзида з образом корови, Амон і Нум — барана, Себек — крокодила, Гор — сокола. Пантеон богів мав чітко визначену ієрархію, яка видозмінювалась, доповнювалась, а деякі боги з часом втрачали силу свого впливу. Значна частина багатого міфологічного корпусу розповідає про створення світу за загальноприйнятою моделлю — із первісного океану з'являються боги, які створюють землю, небо, тварин і рослини. Інші міфологічні моделі були менш популярними.

Єгипетська релігія з її ідеєю загробного перетворення і вічності життя створила своєрідний культурний простір для єгиптянина. Навколишній світ уособлював світ земний, світ потойбічний і Сонце, яке однаково було життєдайним як для живих, так і для мертвих. Вічне життя пов'язувалось із збереженням тіла (бальмування), що стало не лише своєрідним ритуалом, а й уособленням світобачення та мислення. Необмеженість влади фараона автоматично переносилась на необмеженість влади верховного божества Ра, і до нього, як до самого звичайного бюрократа на землі, потрібно було прийти з повним життєписом і проханнями, викладеними в письмовій формі. Тому, вірогідно, таку особливу роль в Єгипті відігравала писемність, окрім суто прагматичної — фіксувати щоденне життя і вести облік земних прибутків.

В уявленнях єгиптян про потойбічний світ дедалі помітнішим стає етичний елемент, але він не переріс у систему особистісних орієнтацій: ідеалом було не майбутнє як найвища цінність, орієнтована на сьогодення, а умиротворене минуле. Це була спроба пов'язати життя праведника на землі зі сподіванням блаженного буття в потойбічному світі. Люди почали боятися часу і створеного ними на землі. Красномовно звучить щодо цього сентенція: “Усе на світі боїться часу, але час боїться пірамід”.

До найрозвиненіших давніх цивілізацій належить **культура Ірану**. Слово “Іран”, за самовизначенням його народу, означає “культура аріїв”, які належали до індоєвропейської групи, але досить

швидко асимілювалися протоіндійською культурою. Іранці-арії створюють міцну державу, підкоряють багато народів, синтезують зовнішні впливи, виробляють своєрідний тип культуротворчого процесу, який умовно можна назвати синтетичним, оскільки він адаптує ознаки цивілізацій сусідніх народів. Із цією культурою можна ознайомитись, вивчаючи археологічні пам'ятки: переважно це кераміка “сірого типу” та вироби з металів, на яких помітні цитати з асирійської та вавилонської культур. Серед розмаїття археологічних пам'яток безліч бронзових предметів побуту, серед яких переважають декоративні малі форми — зображення демонів, антропоморфних божеств, а також реальних тварин, зокрема оленів та муфлонів, які за формальними ознаками перегукуються зі скіфськими мотивами.

Розвиток цивілізації Ірану визначають історичні періоди. Наведемо найважливіші з них.

Елан — землеробська цивілізація, розташована поблизу річок Карун і Керхе. Завдяки досконалим іригаційним системам жителі завжди одержували високі врожаї; у гірських районах переважало скотарство. Сузи були першою столицею Іранської держави. Суспільний устрій визначався як форма “ранньої демократії”. Цей період належить до III тис. до н. е. Досить жорсткими були закони суспільного життя, зокрема каралися брехня, крадіжки та інші порушення, які, з точки зору іранців, негативно позначились на суспільстві. Суспільний устрій проходить через фазу матріархату до патріархату. Якщо спочатку на чолі пантеону богів стояла Пінекір — “Велика Богиня”, то вже наприкінці II тис. її заміщає Бог Хумбаї.

Близько III тис. виникає піктографічна писемність, яка з часом переходить у лінійне складове письмо. Великого поширення набуло виготовлення керамічного посуду, для оздоблення якого характерними стали зображення птахів, тварин, людей, а також грифонів, крилатих левів, демонів.

Мідійська епоха починається в I тис. до н. е. за часів правління Саргона II. Точаться постійні війни, переможцями виходять перси. Від цього періоду збереглося багато пам'яток, виготовлених із бронзи (литво і карбування); їх характерна особливість — симетрична побудова зображення. Своєрідних рис набирає архітектура; переважно це храми і святилища, які нагадують оборонні споруди. Вони оздоблені численними декоративними прикрасами: “сліпі”

вікна, ніші, декоровані зображеннями тварин. За уявленнями іранців, боги уособлювали лише символи, перед людьми вони завжди з'являлись у вигляді тварин і птахів — барана, лева, орла, сокола та ін.

З 525 р. до н. е., коли Кір II захопив Єгипет, кордони Ахемедінської держави сягнули меж від річки Інт до Егейського моря зі Сходу на Захід і від Вірменії до першого Нільського порогу з Півночі на Південь. Так розпочалась епоха Ахемедів. Соціально-економічні її інститути діяли і після завоювання цих територій Олександром Македонським. Вседержавне утворення було поділено на двадцять округів — сатрапій. Кожний сатрап був намісником царя і мав необмежену владу. Склалися нові відносини в соціально-регулярна армія, спеціалізовані торговельні дома, банківська система.

Політично-адміністративною столицею були Сузи, ритуальним центром — Персеполь. Кожне із цих міст виконувало певну функцію. У Персеполі найбільшою мірою розвивалися культурні процеси. Тут виробився своєрідний архітектурний напрям, який вплинув на забудову міст Середземномор'я. Найзнаменитішим був храм Персеполя, спалений з ініціативи відомої гетери Таїс Афінської. *У Персеполі сформувалися мистецькі та філософські школи, було вироблено жорсткі вимоги до іконографії в мистецтві, а також релігійний канон. Зороастризм, який народився й утвердився в Ірані, передував християнству, істотно вплинув на релігії євразійського континенту.* Так, Заратустра проголосив себе “посередником” між Богом і людиною; цю тезу активно підхопили та використали пізніші релігії.

Заратустра вплинув на уявлення іранців про космос: первинною субстанцією вони визначали вогонь, тому зороастрійців називають ще “вогнепоклонниками”. В їхніх храмах вогонь горів постійно і був символом вічного життя. На базі виведених постулатів розуміння світу *Заратустра виконував функцію “першолюдини” і навчителя.* *Справи Заратустри продовжували його сини — яскравий зразок утворення типової родової моделі теократичної держави.* Як антитеза зороастризму в Ірані зароджується маніхейство. Базуючись на зороастризмі, але на протигагу йому, Сураїк, прозваний Мані, категорії добра і зла вивів рівноправними персоніфікованими іпостасями, розробив учення, яке ставило за мету врятувати людство від першості світового зла.

Іранці поважливо ставились до краси фізичної та духовної, і про це виразно свідчать тексти “Авести”, які збереглися. У них оспівується божественна мета людини. Скульптурні зображення були вишуканими. *Багато досконало виконаних фігур прикрашали Персеполь і площі міста. Провідною тезою в мистецтві іранців було світло, яке вони вважали універсальним благом, бо воно поборювало темряву; світлоносність пронизувала всі твори мистецтва, літератури, скульптури, архітектури.*

На розвиток культури євразійського континенту істотно вплинула **культура Індії**. Вона вийшла на історичну арену, коли на ці території у XIII ст. до н. е. прийшли арії. Найповніше *світоглядна система, світобачення та ідеологія* були викладені у збірниках “Рігведа” (книга гімнів), “Яджурведа” (книга жерств), “Самаведа” (книга пісень), “Артхарваведа” (книга жерців), де розповідається про бачення історичного походження людства, богів; збереглися численні побутові замальовки життя індійців. З VI—V ст. до н. е. з’являються коментарі до цих збірників. Деякі з них зажили слави самостійних творів, наприклад “Брахмани”, де обґрунтовується провідна роль жерця в суспільстві, визначається мета релігії, декларується провідна тема злиття людини з Богом. Створюється своєрідний жанр — сутра, тобто короткий виклад певної теми. Особливість пантеону божеств полягала в тому, що головним ставав той Бог, в якому на той час була потреба. У суспільному житті жрець був водночас вождем і главою роду. *Суспільство було поділене на касты, і перехід з однієї касты в іншу практично був неможливий.* До вищих каст належали жерці й воїни, до нижчих — місцеве населення: дравіди і мунда. Така ідеологія уможливила здійснення жорсткої системи управління. Вважалося, що порушення кастової приналежності може призвести в наступній інкарнації до переродження людини у тварину. Ці тези активно декларувалися і у згаданих збірниках.

Соціальне розмежування суспільства зумовило фракційну боротьбу. Почали створюватись релігійно-філософські системи: веданта, миманса, йога, ньая, вайшешика, джайнізм і буддизм. Майже всі вони намагалися розвивати таку модель поведінки, яка б сприяла максимальному самозахисту від соціальних потрясінь. Як ідеал пропонувалися аскетизм, містична уможлядність, віра у спасительну силу Будди; пропагувалися відхід від життя, самоізоляція.

Завдяки розмаїттю культових напрямків з III ст. до н. е. розпочинається активне будівництво храмових споруд. Їх вирубували у скелях, зводили в наземний спосіб; стіни прикрашали розписами і скульптурними рельєфами, що розповідали про життя богів і людей. Життя богів уявлялося таким самим, як життя людей.

Усі вищі божества і боги — це вчителі, а вчитель в Індії був дуже поважаною особою. До нього зверталися з молитвою, в якій була хвала йому. Поряд з богами з'являються вищі істоти — Бодхисатви, тобто суб'єкти, які досягли вищого рівня досконалості й могутності допомагають людям у духовних і світських справах. Це один з різновидів і уособлень Будди. Найяскравіше це реалізовано у традиціях ламаїзму на Тибеті.

Із середини VI ст. відбулося різке розмежування на сільське і міське населення; міста стали провідними осередками розвитку культури. Тут зосереджувалися *ремісники* провідних спеціальностей, які *об'єднувались у корпорації, що давало їм змогу виконувати великі за обсягом і значущістю роботи*, наприклад колону Чандрахупті II у Делі з нержавіючого заліза; велику бронзову статую Будди в Султанганджі. Розвиненою була також банківська діяльність.

З усіх мистецтв найбільшого розвитку дістала скульптура; вона тісно пов'язана з архітектурою. До вироблення канону художники віддають перевагу портретним зображенням. Навіть пробали психологічного вирішення і розкриття характеристики особистості. Високого рівня майстерності з IV ст. досягає Адхарська школа. Тут перевагу віддавали ліпленій скульптурі, опісля фігури розписувались. Із завоюванням західних областей Олександром Македонським помітними стали античні впливи: фігури вдягають у гіматій, але при цьому втрачається індивідуалізація рис, з'являється штучність у трактуваннях фігур; у зображеннях Будди утверджується канонічно-традиційний образ. Це відбувається в період переходу від старої ери до нової .

У розмаїтому суспільстві, яке утворилося в Індії на початку нової ери, завдяки глибинним творчим процесам починається розквіт авторської лірики і драматургії. Найпопулярнішим став поет Калідаса (IV–V ст.). У кращих традиціях епічного жанру, який він продовжив у поемі “Рід Рагу”, у поетичній формі розповідається про Раму та його життєвий шлях, царський рід виводиться як добродійні ідеальні правителі (існує думка, що автор в

основу сюжету поклав діяльність династії Гуптів). Цей поет написав також багато ліричних і драматичних творів, позначених філософськими роздумами про кохання, почуття героїв, зв'язок людини з природою. До класики староіндійської літератури цього жанру належать поема “Хмара-вісник” і драма “Шакунтала”, особливо шановані читачами.

Поряд з офіційною придворною літературою розвивалася світська, яка досить скептично ставилась до релігійного аскетизму. Так, у повістях Дандіна (VI–VII ст.) описуються любовні походеньки відлюдників, буддійських монахів та інших священиків. Багато уваги приділяється опису жіночих принад (“Походеньки десяти принців”). Літературно-поетичним творам стають притаманні вишуканість форми, що висвітлено у трактаті “Зеркало поезії”, де викладаються уявлення того часу про необхідні якості поетичного твору, про тонкощі літературних прийомів і стилів. З аналізу літературних творів і теоретичних постулатів випливає, що поезія того часу призначалася для декламації.

Культура Китаю — одна з найстаріших на Далекому Сході. Вона налічує близько семи тисячоліть. Державне утворення виникло на базі родового ладу. Міста держави виникають на початку II тис. до н. е. У середині II тис. до н. е. утворюється ієрогліфічне письмо. У IV–III тис. до н. е. у районі річки Хуанхе виконуються великі іригаційні роботи; упорядковується централізована система державного управління; виробляється законодавча база. Скасовуються спадкові титули, ранги надаються за заслуги перед державою, і лише вони дають право посідати адміністративні пости, мати землю і рабів. Було узаконено заставу і скупку землі. Ці революційні перетворення в середині IV ст. до н. е. здійснив міністр Шан Ян. Проведені ним реформи не влаштували багатьох у суспільстві, особливо родовитих, але навіть після його смерті в 341 р. до н. е. вони діяли ще протягом 100 років.

Жорстокі утиски нижчих соціальних груп селян і ремісників призвели до частих повстань. У 202 р. до н. е. виходець із родових общинників Лю Бан очолив повстання, вийшов переможцем і був проголошений імператором династії Хан, яка й проіснувала 400 років. Цей період став одним із вищих культурних надбань Стародавнього Китаю. *Лю Бан проголосив конфуціанство державною ідеологією, яка й протрималась аж до 1911 р. Провідні його тези: звичай, ритуал, мораль — вищі від закону.*

У зв'язку з розширенням суспільства та великою кількістю адміністративно-управлінського персоналу починають формуватися великі міські осередки. Міста будуються на великих територіях, з широкими вулицями (за окремими відомостями, ними могли проїхати 9 колісниць). У містах розвиваються ремесла і мистецтва, зокрема архітектура. Палацова архітектура має монументальний характер, їй притаманні високі міцні стіни, які виконували також оборонні функції. Палацові комплекси склались із з'єднаних дерев'яних будинків, критих червоною черепицею із загнутими кутами (вважалося, що нечиста сила, яка впаде на покрівлю, скотиться з неї і знову полетить на небо). Палацові споруди оточувалися садами. Платформи, на яких зводились будинки, облицьовувалися каменем, дерев'яні елементи покривалися червоним лаком. Серед культових споруд вирізнялися пагоди, які зводилися на узвишшях, в оточенні зелених насаджень. Найвідомішою є пагода Даньята — велика пагода диких гусей у Сіані (652–704 рр.), що досягає 60 метрів заввишки. Загальна забудова була двоповерховою, місто обносили стіною з воротами, які на ніч зачиняли.

Китайці рано навчилися виплавляти метал, переважно бронзове литво з багато декорованою поверхнею. Улюбленими були зображення драконів, відливалися також дзвони для пагод, які мали своєрідне звучання і при вмілому доборі давали певну музичну фразу.

У скульптурі збагачується пластична форма; зображення спочатку виліплюються з глини, а потім відливаються в металі; переважають статуї Будди, а також постаті, які охороняли храм або житло духів, танцівниць і круглолицих бодисатв.

Стародавній Китай славився виробництвом фарфору. Було зроблено складну технологію, яка уможливила виготовлення майже прозорого виробу, який розписувався. Особливо цінними серед аристократії вважалися розписи, виконані синьою фарбою. Із другої половини XV ст. почали виготовляти кольоровий фарфор; з нього робили блюда та вази, які декорувалися пейзажними сюжетами; став популярним жанр “квітів і птахів”.

Широкого розвитку і високої довершеності набуває китайський живопис тушю на шовку та папері. Жанр “квітів і птахів” із вакопису переходить на сувій; урізноманітнюються і розширюються об'єкти зображення; художники малюють тварин, комах, риб та іншу живність. Живописом прикрашаються віяла, ширми, деко-

ративні вставки, які використовуються в інтер'єрі. У пейзажних мотивах превалюють споглядальність і відстороненість від реалій життя. У картину як акомпануючий, а часто й конструктивний елемент вводиться текст, який доповнює і поглиблює зміст твору; художник і поет часто виступають в одній іпостасі. Значний внесок у ці жанри зробили Лі Сисунь, Лі Ждаво-дао, Го Си, Ма Ю Ань та ін.

Поетичні рядки живописних творів породили своєрідний літературний жанр — “ши”; започаткування його приписують Конфуцію. Цей жанр мав виконуватися в пісенній формі. Починаючи з XIV ст. під час правління династії Мін стає популярною історична драма, де оспівувалися романтичні історії про кохання та високі якості правителя. Починаючи з XVI—XVII ст. у літературу входять нові сюжети та жанри, зокрема прозова повість, де переважають фольклорно-казковий характер, побутові звороти мови, приказки, прислів'я, сюжет розвивається непередбачено, з порушенням життєвої логіки. Робиться спроба ввести в літературу авантурні сюжети, любовно-еротичні теми. З'являються романи з моралізаторською спрямованістю, формується сатиричний напрямок, в якому висміюється бюрократична інтелігенція. Усе це протиставлялося творам “високого” жанру. Популярності на цій ниві зажили автори Фен Мен Лун, Лін Мен Чу, Лі Жуч Жень, Цао Су Ецінь та ін.

У період, коли формувалась **державність Японії**, на неї значний вплив справила культура Китаю. Але вже з VIII ст. Японія закривається від зовнішнього світу і на її території утворюється своєрідний культурний конгломерат. За основу світоглядної системи береться буддизм. Писемність також була взята китайська, але трансформована та ускладнена з урахуванням японської мови. Базові обрядові системи і міфологічні уявлення злилися з буддизмом й утворився відмінний від сусідів пантеон божеств. З VIII ст. буддизм перетворюється на централізовану державну релігію Японії. З XII ст. посилюється феодалізм, постає потреба у значній кількості служивого люду. Так зародилась *Каста самураїв* (“самура” — *служити*). Вона виробила *своєрідний кодекс честі* — *повна покора своєму господареві й повна васальна відданість сюзерену*. Феодали обмежили владу імператора, відокремивши його від підданих, двір став місцем для розваг і своєрідним культурно-мистецьким осередком. Митці, які групувалися навколо нього,

почали творити мистецтво для мистецтва, яке було повністю відірване від життя. Тематами творів були ідеалізовані сцени чайних будиночків, портрети “чайних” дівчат, акторів, пейзажі, зображення рослинного і тваринного світу, який оточував японців. Запозичена у китайців форма картини, поєднаної з письмовим текстом, стала широко побутувати в японському середовищі. Цей віршоживопис віддавав данину ідеології дзен-буддизму і слугував йому.

Починаючи з XV ст. популярним стає театр; провідними стали театральні акторські групи “Ню” і “Кабукі”. Театральне дійство будувалося на пластиці акторів засобами пантоміми; рухи і танці виконавців були повільними і величавими; актори накладали грим так, що їхні обличчя набирали вигляду маски з містично застиглим виразом.

У XVIII ст. значного поширення набуває гравюра, яка дала можливість зробити твори образотворчого мистецтва доступними широким верствам населення, оскільки відбитки, на противагу живописним роботам, були дешевими і їх могли придбати навіть селяни.

Малоземелля в Японії зумовило своєрідний архітектурний напрям, що поєднує будинок і садибу, де кожний елемент самодостатній: дерево, куц, камінь — природа стає своєрідним мікросмосом, в якому живе японець.

Навколишнє середовище — малоземелля — виробило особливе ставлення до праці, сформувало її культ. Кожна справа мала бути виконана на найвищому рівні — чайні церемонії, мистецтво аранжування квітів (ікебана), вироби з дерева, кістки, металу відзначаються вищою естетикою і любов'ю до кінцевого продукту. Кожний японець постійно самовдосконалюється, а це сприяє підвищенню продуктивності праці.

Культурологи вважають, що поєднання азійських культур, де особистість може поступитися власними інтересами перед суспільними, зможе врівноважити Схід і Захід у почутті обов'язку суспільства перед особистістю.

У Європі найстародавнішими були культури Середземномор'я. На цих територіях утворились і розвинулись культурні процеси, які сприяли розвитку культур європейського континенту; тут вироблено динамічну цивілізацію, що називається античною; вона адаптувала цінності сусідніх цивілізацій, виробила новий тип світобачення, який утвердив свою самодостатність, його

особливість — це універсалізм, який поєднав громадське, особисте та особистісне; на цьому ґрунті утворилася культурна спільність Європи.

Антична старогрецька культура сформувалася на базі попередніх культур. Найстарішою з них була критська (мінойська) культура — III—II тис. до н. е. Її особливості визначалися запозиченням найкращого, що мало Середземномор'я. Критяни були вправними мореплавцями і здійснювали торгові операції на всьому узбережжі Середземного моря. Матеріальні засади цієї культури базувались на відтворюваному господарстві. На Криті переважало міське населення. Міста формувалися навколо палаців, які займали значні території. За археологічними знахідками вивчаються пам'ятки мистецтва, зокрема архітектури, того періоду. Палацова архітектура нагадує міста-лабіринти, що складаються з великої кількості приміщень, з'єднаних коридорами-переходами; стіни прикрашені яскравими фресками та гіпсовими рельєфами, на них зображені сцени придворного життя, полювання, спортивні змагання, велика рогата худоба, кабани, зайці, півні та ін.

Характерна особливість цих зображень — максимальний реалізм, який був доступний художникам того часу.

Критомікенці володіли писемністю. У палацових спорудах знайдено багато табличок, де зафіксовано, як велось господарство; перелічуються провідні на той час професії; часто згадуються гончарі, теслі, ковалі, кораблебудівники, пекарі, ювеліри, зброярі; різноманітний одяг, предмети розкоші та господарський реманент.

У релігійних текстах перелічуються боги і божества, яким віддавали шану і поклонялися критяни.

Правителем острова був цар; він же був найбільшим землевласником, навколо якого групувалася бюрократична система намісників, старійшин і чиновників, які забезпечували управління державою.

Жодне місто на Криті не мало оборонних споруд, адже береги-самомури забезпечували охорону острова.

Материкова Греція за соціально-політичним устроєм була схожа на критомікенську. Проте якщо Крит і його міста захищало море, то на материк усі поселення були укріплені міцними стінами та оборонними спорудами. Міста Стародавньої Греції були досить урбанізовані, мали водогін і каналізацію, що сприяло високому санітарному стану у містах.

Різке збільшення населення при нестачі родючих земель змушувало греків активно розселятися не лише по середземноморському, а й по чорноморському узбережжю, створюючи землеробські колонії, які ставали торговими центрами, були посередниками між Грецією та сусідніми країнами. Таким чином, в активні торговельні зв'язки були втягнуті всі країни Середземномор'я та північного Причорномор'я. Завдяки розвитку торгівлі розвивалося суднобудування. Переважно будувалися два типи суден — для цивільного використання (на них можна було розмістити значну кількість товарів) і бойові кораблі (популярною була маневрена трієра). Кораблі були великими, завдовжки близько 40 метрів і водотоннажністю понад 100 тонн.

Важливим ремеслом Стародавньої Греції стала кераміка; гончарі використовували гончарний круг та печі для обпалювання виробів. Ремісники виготовляли посуд у великому асортименті — від грубої до вишуканої кераміки, черепицю та ін., забезпечували своїми виробами не лише співвітчизників, а й жителів сусідніх держав.

Розвивається металургія; греки плавлять мідь, срібло, золото, залізо; вдосконалюється видобуток руди; шахти досягають глибини 120 метрів; винайдено метод ковальського зварювання, амальгамацію — спосіб для добування благородних металів; удосконалено технологію кування, литва, штампування металів та ін.

Низкою законодавчих документів суспільство регламентувало демократичні відносини, але це стосувалося лише вільних громадян, раби були поза законом.

Значну роль в еволюції розвитку соціальних структур відігравав громадський світогляд. *Утворюється міфологічна система* (міфи про богів та їхні діяння); на першому етапі відображався сезонний землеробський цикл; особливо шанувалися Деметра, Діоніс, орфічний культ. Пізніше, при ускладненні суспільних відносин, з'являється мотив потойбічного світу. Формується обрядова система, яка передбачала певну театралізацію. Ці культу виконували консолідуючу роль для суспільства, були своєрідною ідеологією для міжполісних об'єднань, зокрема навколо святилища Аполлона в Дельфах. Ці об'єднання на релігійному ґрунті стали прообразом майбутніх політичних і воєнних союзів.

Виробляються ціннісні орієнтації та установки на ідеал, який дотримується норм законів, що регламентують співжиття; завдяки цьому формується особистість, виникає інтерес до внутріш-

нього духовного світу людини, його індивідуальних особливостей. Ця кардинальна зміна мислення сприяла розвитку суспільної свідомості і як найвищого її уособлення — розвитку мистецтв.

Інтерес і потяг до висвітлення внутрішнього світу відбилися у ліричних сповідях, що визначило своєрідний літературний жанр, де, природно, провідною темою стало кохання. Поетами цього жанру були Сафо, Алкей, Піндар, які описували у своїх віршах-одкровеннях любов-гру як розвагу чи різновид інтелектуального спілкування, наголошуючи на проявах індивідуальності героїв. Поряд з інтимною лірикою (чи, можливо, на протизвагу їй) створюється громадянська лірика — це звернення до суспільства, а не до окремої особистості (салон Тірей); пишуться також повчальні вірші, часто сатиричного спрямування. У цьому жанрі працювали поети Архілог, Пімнерм, Гіппонакт та ін.

Підрунтям грецької трагедії як найвищого досягнення античної культури стало поєднання світоглядних позицій на ліричній основі. Трагедія виникла з культових ігрищ і ритуалів свята Діоніса. Це був складний діалог хору з актором. Пізніше кількість акторів збільшувалась. Великі діонісії, які святкувались у березні-квітні, передбачали змагання трагіків; кожен із них виносив на суд глядачів три трагедії, драму сатирів. За змістом трагедія мала відображати прирастаті та страждання людини.

Свідок розвитку афінської демократії *Есхіл*, “*батько трагедії*”, *перетворив трагедію з обрядового дійства на драматичний жанр*. Він уперше ввів другого актора, що зумовило діалогічний конфлікт. Форма трагедії драматурга позначена рисами архаїчної монументальності; хор виконував провідну роль; характеристики героїв відзначаються цільністю і виключають суперечності (трагедія “Орестея”, “Семеро проти Фів”). У драмі “Прикутий Прометей” Есхіл наділяє героя рисами борця, який свідомо йде на страждання задля щастя людей.

У трагедіях яскраво відображуються страждання людини, над якою тяжіє об’єктивно-ідеалістичне уявлення про долю. Так, Софокл через свого героя Едіпа розповідає про спробу протистояти і боротися з невідворотним, наперед визначеним. Еврипід через образи своїх героїв доводив, що “людина — міра всіх речей”, а соціальні норми, звичаї та уявлення протистоять їй, вони ворожі особистості. Цю тезу він красномовно проводить у трагедії “Медея”. Арістофан орієнтувався у своїх комедіях на високо-

освічену, високоінтелектуальну аудиторію, доводив неприйнятність суб'єктивного трактування соціальних процесів і норм індивідуалізму, обстоював позиції общинної моралі. Він розумів щастя людини як уособлення і вищий вияв щастя суспільства, усвідомлюючи, що політична боротьба приводить до влади щораз страшніших людей. Арістофан вважав, що лише старі героїчні ідеали зможуть гуманізувати Афіни. Щоправда, він добре розумів, що це лише мрії, адже героїчні ідеали прямо пов'язані з війною, а війна дає зиск багатим і пройдисвітам (“архаянам”). Він упроваджував ідею про справедливий розподіл нажитого. Виходячи з цього скептично ставився до філософів-софістів, зокрема до Сократа, а в літературі “розвінчував” Еврипіда як носія скептицизму, який оспівував темряву душі. Літератори Греції повною мірою відображали боротьбу існуючих соціальних ідей, завжди перебуваючи на вістрі життя.

Укладнення соціальної структури суспільства виробило норми планування грецьких міст. На узвишші зводився Акрополь, де зосереджувались святилища та громадські будівлі, тобто культурний і діловий центр. Нижче, у долині, розташовувалась Агора — площа для громадських зборів, уособлення демократичного устрою в історії полісу. Ще нижче розташовувалось місто, де залежно від соціального стану надавалося місце для зведення житла. Двори були закритого типу, тут розміщувалися будинок, господарські споруди та підсобні приміщення. У центрі двору громадян, які мали достаток, був басейн, часто з водограєм, він давав прохолоду у спекотні дні. Щоправда, не всі могли дозволити собі такий комфорт.

Найбільшого розвитку архітектура Греції досягла у зведенні храмів. За визначенням Вітрувія, було розроблено класичну модель — головне приміщення копіювало прямокутний зал царського палацу — житло Бога, храм був оточений колонами, які символізували священний гай.

Греки розробили класичні архітектурні ордери: іонійський, корінфський і дорійський. Кожний із них мав певні символічні прочитання — дорійська колона вважалася символом чоловіка, іонійська — жінки, корінфська — дівчини, яка несе корзину з дарами землі. Зокрема, у храмах дорійського ордеру колони інколи замінялись або доповнювались чоловічими фігурами (атлантами), а колони іонійського ордеру — жіночими (каріатидами).

Храмові споруди декорувались барельєфами, горельєфами та круглими скульптурами, які розповідали про життя богів, їхню духовну і фізичну красу. Це підкреслювало благородство аристократичних родів, мало доводити подібність їх життя до діяльності пантеону богів.

У IV—III ст. до н. е. популярними були зображення переможців спортивних змагань та олімпійських ігор. Скульптури виконувались із мармуру, родовищ якого було багато у Греції. Заслужено славились скульптори Мірон, Поліклет, Фідій, Скопас, Пракситель та ін. Усі вони у своїх творах досягли високого художнього рівня, оспівуючи ідеал краси греків.

Постійні війни, які точилися на півострові, позначалися на культурно-мистецькому процесі. Перемога аристократичної Спарти над демократичними Афінами змінила ідеалізм Платона на більш приземлену філософію Арістотеля, який утверджував приватну власність не за результатами праці, а через загарбання матеріальних і духовних цінностей сусідніх держав. Ці уроки блискуче засвоїв і реалізував його учень Олександр Македонський, який завдяки своїм військовим походам поширював і намагався утверджувати грецьку духовну культуру (еллінізм) на завойованих територіях. Водночас елліни засвоювали досягнення інших національних культур, і досить успішно.

Мистецтво розподіляється на жанри, з яких виокремлюється декоративно-парадний — багатофігурні рельєфи і скульптурні композиції величезних масштабів (Колосс Родоський, фігура Зевса в Афінському храмі). Започатковується експресивно-героїчний жанр (статуя “Ніка Самофракійська”, яка була зведена на честь розгрому флоту Птоломея). Спостерігається поступовий відхід від монументалізму до інтимного сприйняття скульптурного твору. У цьому напрямку працював Лісіпп із Сітіону, останній скульптор класичного періоду і перший скульптор еллінізму (до речі, улюблений митець Олександра Македонського).

Серед повсюдно визнаних шедеврів античної скульптури — фриз храму олтаря Зевса в Пергамі (горельєф був завдовжки 120 метрів), на якому зображено битву богів-олімпійців з гігантами, скульптурна група родоської школи “Лаокоон” майстрів Агсандра, Атенодора та Полідора, де вони провели гуманістичну ідею боротьби добра зі злом, вирішили складне композиційне завдання — передали у скульптурі рух і простір.

У період еллінізму стало популярним будівництво величних споруд, деякі з них належать до сімох чудес світу, зокрема Олександрійський маяк, зведений у 280 р. до н. е. на острові Фарос. Його висота досягала 135 метрів, на вершині було встановлено бронзову статую Посейдона заввишки близько 7 метрів, під куполом його постійно горіло вогнище, яке вказувало шлях мореплавцям. Свідченням технічних досягнень еллінів стало будівництво ще одного чуда світу — Колоса Родоського, статуї бога Геліоса заввишки 32 метри, величезної для того часу позолоченої бронзової фігури.

Завдяки високому рівню матеріального забезпечення, особливо після походів Олександра Македонського, вільні громадяни мали багато вільного часу, який вони присвячували спортивним змаганням, театральним виставам, інтелектуальним заняттям. Гуманітарії та інтелектуали починають “демократизувати” літературний процес, уводять у твори “койне” (мову, наближену до побутової). Водночас ґрунтовно вивчається грецька мова; на цій базі формується філологія як наука. У драматургії різко змінюється домінує — трагедія обов’язково мала красиво закінчуватися, дрібнішають літературні жанри; популярними стають епіграми, ідилії, буколіки (сценки із життя “пастухів”).

Але грецька культура на завойованих греками територіях не скрізь сприймалася позитивно. Зокрема, у парфянському царстві вона була зовсім чужою; як до культури поневолювачів ставились до неї іудеї. Свідченням цього було повстання маккавеїв у 165—142 рр. до н. е. Прихід римлян в елліністичний світ багатьма сприймався як миротворчий.

Культура Риму склалась і сформувалась під впливом культур багатьох народів, передусім етрусків і греків, акумулювавши кращі їхні досягнення. У більшості випадків римляни перевершили своїх учителів. У свою чергу, у період найвищого розквіту римська культура справила величезний вплив на подальший розвиток Європи.

Римляни суттєво вдосконалили сільськогосподарські знаряддя, які отримали у спадок від греків. Зокрема, до плуга вони додали колеса, ніж і відвал; цей прототип відомий і сьогодні. Винайшли серп та жатку. Почали варити і розливати віконне скло (у Помпеях було знайдено бронзові рами з рештками скла розміром 100×70 см). Удосконалили колісний транспорт, зробили для воза поворотний передок і голоблі.

Суттєво змінилось розуміння моделі світу, пантеон богів став чітко регламентований. Водночас відбулася регламентація і в організації держави, що було зафіксовано в римському праві, згідно з яким визначено функції кожного члена суспільства. Це сформувало раціоналізм мислення, привело до введення майнової ієрархії (реформи Сервія Тулія), надало кошти для утримання армії як соціального інституту. Посада царя стала вибіркою, він ділив владу з радою старійшин, сформувалася своєрідна стадія воєнної демократії, вищі посади в державі збігалися з військовими.

Суспільство структурується. Вищим посадовим особам забороняється займатися торгівлею і фінансовими операціями, це дозволяється лише “вершникам”. Починають процвітати торгівля і банківська справа; значні прибутки дає землеволодіння, що приводить до суттєвих соціальних змін. Соціальне і економічне розмежування, завойовницькі походи провокують громадянські війни, війни двох аристократій, що врешті-решт призвело до диктатури Юлія Цезаря і, як наслідок, до єдиновладдя — принципату (імперії).

Боротьба за владу потребувала величезних коштів, лихварство набуло державних масштабів, римська знать щораз більше і більше купалась у нечуваній розкоші та розбещеності. Жінки не відставали від чоловіків, сім'я деградувала.

На такому соціополітичному тлі *в Римі та Римській імперії утворився своєрідний культурний процес, превалюючим принципом якого був принцип доцільності, сміливості інженерного мислення*, що давало змогу задовольняти побутові потреби численного населення, вишуканий естетичний смак аристократів (їх вілли з парками та палаци були фантастично дорогими).

Етрусська спадщина в архітектурі, будівельні традиції, *винайдення бетону дали змогу римлянам перейти від простих балочних перекриттів до зведення арок споруд. Вони зводили багатопверхові будинки (до 8 поверхів). У будівництві широко використовувався бетон, зокрема при зведенні Пантеона, діаметр купола якого сягав 43 метри, Колізею, будівництві мостів, акведуків, шляхів та ін. Будівельники Риму вперше застосували знамениту хрестово-купольну систему, що стало основою майбутніх християнських храмів. У будівлях Риму несучим елементом була стіна, а колони та інше декорування виконували лише оздоблювальну функцію.*

У численних архітектурних спорудах, зведених за грецькою традицією, художники виконували стінні розписи, де провідними були міфологічні сюжети, а також сюжети з життя римлян. Це підтверджується багатьма зразками, які було знайдено під час розкопок Помпей і Геркуланума. *Найвищим досягненням римської скульптури став портрет. Скульптори не лише фіксували риси портретованого, а й розкривали його як особистість, виводили образ на рівень соціально значущого ідеалу. Індивідуалізація людини вивела на перший план ідею духовної краси.*

Підвалини римської літератури заклала грецька література. Зокрема, було перекладено латиною “Одіссею” та інші класичні твори, які стали взірцем для римських письменників. *Веселе й безтурботне життя римських патрициїв потребувало веселих жанрів.* Одним із перших, хто зумів, не опускаючись до рівня споживача й утримуючи високі літературні традиції, писати літературні твори високого рівня, був Кіт Макцій Плавт. Публій Теренцій Авр віддавав перевагу “серйозним” комедіям, перероблюючи грецькі на свій лад. Проте якщо в оригіналах глядач знав закінчення сюжету, то в Теренція глядачі, а часто й герої п’єси, не знали, як завершиться дія. Сучасники шанували Теренція більше як стиліста, ніж драматурга.

Поезія римського періоду позначена високою культурною формою, якій надавалась перевага. Поети писали великі “вчені” твори, а також невеликі вірші легкого жанру. Найпомітніший внесок у поезію зробили Вергілій, Горацій, Овідій, Сенека, Петроній. *У Римській імперії література цікавила не лише читача, а й політиків, які намагались у своїх інтересах керувати нею.* Так, за “державним” замовленням Вергілій написав “Енеїду”, епічну поему про міфічного “божественного” предка римської аристократії й Августа-Енея; у ній настійно проводиться теза єдності Риму з усією Італією. Це був твір, в якому обстоювалась ідея національного патріотизму.

Поети-лірики спробували стати в опозицію до офіційної поезії. Вони пропагували й утверджували її як чистий жанр, де можна без жодних обмежень оспівувати людські пристрасті і, зокрема, пристрасті кохання. Найпопулярнішим у цьому жанрі був Овідій, який у своїх поетичних творах, наприклад у збірці “Аморес”, опишував гру кохання і підносив її до рівня обожнення (тобто ставив вище за державне). Августу це не сподобалось, він вислав Овідія в північне Причорномор’я, яке, на жаль, не дало йому творчої снаги.

Поряд з поезією починає формуватися проза. Спочатку це були “листи”, які в художній, псевдоісторичній, реалістичній формах описують події, адресовані неіснуючій особі, точніше, спрямовані на читача. З часом вони збільшуються за обсягом і з’являються романи, де описуються карколомні пригоди, любовні переживання героїв (“Дафніс і Хлоя” Лонга). Деградування особистості, як і суспільства в цілому, знайшло відображення і в літературі: з’являються сатиричні романи і романи-пародії Лукіана, Апулея, Петронія.

У III ст. настав кінець рабовласницькому ладу; на зміну прийшло кріпосництво; центр імперії переходить із Рима до Константинополя; християнство стає панівною релігією. Завоювання Римської імперії “варварами” повністю знищило античне суспільство, створило умови для переходу до феодалізму, обірвало традиції старих культурно-мистецьких форм і лише частково трансформувалося в період Середньовіччя.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. На яких територіях функціонували найдавніші земні цивілізації?
2. Провідні цивілізації Далекого Сходу.
3. Провідні цивілізації Європи.
4. Хто перший почав користуватися писемністю?
5. Досягнення культури Стародавньої Греції.
6. Культура Стародавнього Риму.

ІСТОРІЯ ЛЮДСТВА — ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

На історичному шляху людства, а особливо з того часу, коли людина почала усвідомлювати себе особистістю, культура стала самодостатнім явищем. Вона визначила функціональне спрямування і почала виконувати дію, визначену законами діалектичного процесу розвитку суспільства. Уже в давні часи, *коли почалося свідоме пізнання навколишнього середовища, людина стала утверджуватись через специфіку засобів (технологій) діяльності, виробляючи кінцевий продукт, тобто результат своєї праці. Поведінка свідомо мотивується та регулюється не лише біологічними, а й соціальними інтересами та вимогами, прийнятими в цьому середовищі, правилами, які їх унормовують. Це створювало “впорядковані” колективи, які виробляли загальноприйняті цінності.*

Вироблялися символічні визначення явищ і понять, сконструйовані з метою фіксації та трансформації соціально значущої інформації, знань, уявлень, ідей, досвіду. Усе це уможливлювало розширення виробництва відтворюючого продукту, розподілу та споживання соціальних благ. Культура як уособлення процесу життєдіяльності виробляла своєрідний комплекс (правила гри) колективного співіснування, визначала критерії оцінювання тих чи інших інтелектуальних дій, виробляла методи та методики передавання інформації, що сприяло розвитку суспільства.

Людство хоча й було єдиним біологічним видом, ніколи не було єдиним соціальним колективом. Земна твердь освоювалася людиною нерівномірно. Це зумовлювалось природними і кліматичними умовами. Відповідно кожна група розвивалась ізольовано, безвідносно одна одній як у часі, так і у просторі. Відповідно цивілізаційний процес суттєво різниться у народів кожної історичної епохи, а також кожного континенту. Навіть на одному континенті проживають різні за віком етнічні спільноти, що сут-

тво позначається, зокрема, на розвитку культурного процесу. Тому культурні набуток мають специфічні особливості у народів різних регіонів землі.

Культура, як і культурний процес, — це постійне самооновлення, вироблення нових форм, засобів задоволення інтересів і потреб людей залежно від конкретної соціально-економічної ситуації з урахуванням регіональних особливостей (вони завжди здатні до саморозвитку, тобто до ускладнення організаційних параметрів усієї системи).

До ХХ ст. культурно-мистецький процес переважно розвивався на макрорівні без видимих взаємозв'язків із загальним розвитком. Можна навести багато яскравих прикладів: культура Греції і Риму не впливала на культуру американського континенту, культура епохи Відродження розвивалась без зв'язків із культурами Далекого Сходу і т. ін.

Культура як явище — це загальне надбання колективної життєдіяльності людей, але безпосередніми творцями мистецьких цінностей є особистості, адже кінцевий продукт може створити лише індивідуум, і лише потім цей продукт стає надбанням людства. Тому особистість — та рушійна сила, яка творить колективний культурний процес. Слушно зауважував К. Станіславський щодо створення п'єси кількома авторами: “Я не вірю в колективну творчість. П'єсу має написати один автор”.

Коли людство усвідомило культуру як систему цінностей, норм, традицій, як знакову систему для закріплення та передання досвіду комунікації та регуляції поведінки, вона вийшла на рівень самодостатнього явища. Початкові форми базувались на міфології, магії та ритуальній обрядовості. З удосконаленням суспільних відносин ускладнювався і культурний процес. За К. Ясперсом, він органічно пов'язаний і розвивається за “осьовим часом”, за Л. Гумільовим, на його розвиток впливає активність (пасіонарність) як окремих особистостей, так і етносу в цілому. Ю. Бромлей стверджує, що культурний процес розвивається лише завдяки структуризації суспільства як класової спільноти. Кожна із цих теорій має право на життя, але доречно вивести узагальнюючу тезу: *культурний процес розвивається впродовж історичного часу виходячи з потреб суспільства за наявності творців, здатних реалізувати в мистецьких формах ідею, висунуту суспільством*.

Із розвитком суспільних відносин розвивається та ускладнюється культурний процес; у ньому диференціюється духовна і мате-

ріальна культура, утворюючи спеціалізовані форми, при цьому кожна одержує самодостатній напрямок і має тенденцію виокремлення в галузі, опосередковано взаємопов'язані із загальнокультурологічним розвитком. Провідними формами соціокультурного процесу стали мистецтво (образотворче, театр, архітектура, музика, хореографія), релігія, філософія, наука, література, мораль, право, політична ідеологія, на базі яких культурологічна думка набирає рис культурологічних досліджень з ознаками систематизованих нормативних знань. У результаті нагромадження конкретних емпіричних спостережень формується система культурологічних учень. З часом вони стають професійною справою вчених кожного з означених напрямків. До другої половини XIX ст. кожний із них розвивався самостійно, без урахування міжпредметних взаємозв'язків, і лише на початку XX ст. було зроблено спроби виробити узагальнюючі підходи до формування наукових засад культурології, бачення її як цілісного явища, вивести спільне і відмінне в загальноісторичному і культурологічному розвитку окремих народів, а також розвитку культурного процесу в цілому.

Системні підходи у дослідженні цієї проблеми розробили Г. Спенсер, Л. Морган, Ч. Тейлор, Ф. Енгельс та їхні послідовники. Вони розглядали історичний, соціологічний, етнографічний, археологічний, мистецтвознавчий та релігієзнавчий підходи і спробували вивести спільні моделі бачення культурогенезу.

У другій половині XX ст. спостерігаються тенденції до вироблення цілісної моделі. Так, *визначено, що культурогенез уособлює всі види діяльності, практичні формування технологій, прийомів і навичок основних напрямків у процесі розподілу праці, виокремлення суб'єктів, які спеціалізуються в цих галузях соціальної практики. Усе це акумулює досвід ціннісних орієнтацій, реалізує надбання в самоорганізації, що дає можливість створити в загальних рисах цілісний образ побутування як окремої спільноти, так і світу в цілому. Таким чином, **культурологія стає наукою, яка формується на стику соціального і гуманітарного знання про людину та суспільство і вивчає культуру як цілісність та специфічну функцію людського буття.***

Культурологічні науки **грунуються за трьома номінаціями: гуманітарно-культурознавчі, соціально-культурологічні, прикладні культурологічні.** Нині в системі культурологічних наук виокремились такі напрямки:

- історико-культурологічні дослідження загального профілю;
- дослідження релігієзнавчих чинників культури;
- літературознавчі дослідження історії культури;
- історія міфології культури;
- етнолінгвістичні дослідження;
- мистецтвознавство та естетика, куди входять загальна теорія художньої культури, соціологія художньої культури, походження художньої культури, культурологія естетичних знань та ін.

Прикладна культурологія майже не розвивалась у ХХ ст. Розглядалися лише окремі питання. На початку ХХ ст. постулювалися ідеї масового просвітництва, на них звертали увагу Л. Толстой, Леся Українка, І. Франко, але ці ідеї не стали темами цілеспрямованих наукових розробок; лише після революції 1917 року під гаслом “культурної революції” почали робитися спроби, і досить успішні, в реалізації даної тези. Але, на жаль, як у кожний пореволюційний період, було більше догматики, ніж діла і відповідно ґрунтовної теоретичної бази.

Радянська влада дала суцільну грамотність народам СРСР, але не було розроблено цілісної моделі культурологічного забезпечення ідеї держави, всі заклади культури і мистецтв працювали, керуючись заідеологізованими схемами, орієнтуючись на емпіричні почуття, а не на наукові концептуально розроблені методики. Після розпаду СРСР і утворення незалежних держав кожна почала формувати свій культуротворчий процес, виробляти напрямки, притаманні цьому народові, цій нації.

В Україні розробляється цілісна наукова концепція культурології, яка передбачає вивчення культурних надбань за такими напрямками:

- теорія культурної політики та діяльність культурних інститутів;
- соціокультурне прогнозування, проектування та регулювання;
- культурологізація освіти в Україні;
- соціалізація культури і культура соціальної педагогіки особистості;
- охорона і примноження культурної спадщини;
- музейна справа та охорона пам'ятників;
- краєзнавство.

Поки що культурологія як наука перебуває на стадії становлення; тривають пошуки оптимальних шляхів для вироблення методики і методології, зв'язків з гуманітарними циклами наук, підготовки спеціалістів, які розроблюють ці напрямки. Культурологічні відділи створені при науково-дослідних інститутах гуманітарного профілю НАН України, при провідних університетах, створено кафедри теорії та історії культури; культурологія введена як обов'язковий предмет у всіх вищих навчальних закладах. Випущено перших культурологів у Київському національному університеті культури і мистецтв; створено раду із захисту дисертацій кандидата і доктора наук за спеціальністю “Теорія та історія культури”. Щоправда, поки що фахівців з цього профілю дуже мало.

Культурний процес завжди тісно пов'язаний з конкретним народом, етносом, територією і завжди має притаманні лише йому ознаки. А от виражальні засоби тотожні в усіх народів: це слово, рух, лінія, скульптура, архітектура. Володіючи ними, людина творить образ, у якому уособлює реальні події, містичні уявлення про світ, виробляє знакову систему для фіксації ситуації чи явища, виводячи їх на рівень символу, який сприймається і читається сучасниками. *Коли культурна традиція переривається, ця інформація стає “мертвою” для пізніших народів.* Так, дотепер ще не вдалося прочитати писемні пам'ятки етрусків, крито-мікенської культури та ін. Фактично вони є, а практично немає. Вчені сьогодні визнають тезу про те, що праця зробила людину людиною, і вона ж у свідомій цілеспрямованості породила культурно-мистецький процес, який задовольняв практичні потреби людей. Так, народження театру можна співвіднести з ритуально-магічними діями, які виконувалися перед полюванням і після нього. Зображення звіра було своєрідним тотемом, навколо якого розігрувалось відповідне дійство.

Первісна людина імітувала в рухах характерні особливості тварин чи дійств щодо їх здобування. Ці рухи з часом усталювались, і народився своєрідний жанр — танець. Танці супроводжувались або ритмічними вигуками, або ударами по предметах, пізніше співом. Провідною темою в цих дійствах була робота, яка й визначала ритм музики, задавала віршований розмір супроводу. Це були перші ознаки поезії, безпосередній зв'язок праці з мистецтвом. Деякий час визначальним був ритм руху; роль слова була друго-

рядною, воно було лише акомпануючим елементом, допомагало тримати ритмічний лад.

Знакова система зумовила потребу в зображенні предмета, передаванні його символу наступним поколінням. Так зародилися тотемізм і образотворче мистецтво. Виготовляючи тотем, тобто максімально схоже зображення звіра, на якого полювали, люди виробляли спостережливість, а також навички і вміння відображати його подоби. У психологічному стані людини утверджувалась ідея про те, що тотем уособлює звіра. Перемагаючи його, вона вбирає силу переможеного і стає з ним єдиним цілим. Звідси йдуть витoki уявлення про те, що родова група або плем'я — це породження чи прями спадкоємці того чи іншого звіра. На цьому формувалися ритуально-магічні, легендарні та міфологічні сюжети.

Так створилась міфологічна система. Міф створив передумови переходу від магічних “реалій” до мистецтва. *На базі міфологічних уявлень про світ формується магія як подвоєння реальності шляхом “створення” матеріально фіксованої подоби думки і спроби “вирішити” практичні завдання за допомогою маніпулювання цією подобою.* Але людина досить обережно користувалася цими засобами, які завжди активізуються у критичні моменти і переважно справляють негативний вплив.

На базі міфологічних уявлень і магічних дій виробилася ритуальна система; канонічне бачення міфа підкріплюється авторитетом героїв, традиціями й утверджується у свідомості через ритуально-магічне дійство. *В інформативному, культурному та естетичному аспектах міф змістовніший і багатший від ритуалу, оскільки формує мислення, що стає кроком до освоєння світу, зумовлює спробу його осмислення. Міф став ідеологією узагальнення бачення світу, а для мистецтва — зародком, на якому вирости релігії і донаукові уявлення про природу та суспільство.* Міф став базою для народження літератури. Можна виокремити три основних етапи цього процесу:

- магічні оповідання, заклинання, спрямовані на “практичний вплив” на реальність;
- доповідь, розповідь із зародками художності, позбавлена ритуально-магічної функції;
- казка як художній твір.

Жанрове розмаїття літератури та мистецтва мало подібну модель у своєму розвитку — від магічного “практицизму” до худож-

нього узагальнення, яке уособлювало загальнолюдську практику. Передумови естетичного щодо сприйняття світу передусім базувалися:

- на роботі, завдяки якій виробився синтез виробничого процесу і ритуально-магічних дій;
- на дозвіллі — вивільнявся час завдяки успіхам у господарській діяльності, що дало змогу людині приділяти більше уваги творчості;
- на рівні певного матеріального забезпечення, оскільки він давав змогу піднятися від вузькоутилітарного сприйняття світу до естетичного.

Ритуально-мистецька діяльність потребувала від людини певного вміння та часу. Але на початкових етапах розвитку суспільства вона була непрофесійною, її виконували деякі члени групи або племені у вільний час, і лише з ускладненням соціальних відносин у культурно-мистецькій сфері почалася професіоналізація.

Історія не потурбувалася максимально повним збереженням усього, що виробило людство. Тому при вивченні, зокрема, культурно-мистецького процесу виникають певні труднощі через те, що відсутня послідовна фіксація розвитку і трансформації мистецтв, оскільки цивілізації та їх здобутки народжувались і припиняли існувати в різний час на різних територіях, часто не були взаємопов'язані. *Протягом століть митець був безособовим*, його твір ставав віддзеркаленням часу і суспільства. Досі невідомо багато авторів творів, що ввійшли до скарбниці світового мистецтва і дають змогу зрозуміти багатоваріантні підходи до відображення життя. Таким чином, *мистецтво уособлює цілісність бачення свідомості людини, її уявлень про світ і навколишнє середовище*. На рівні наукових узагальнень можна вивести спільні для різних народів риси:

- художній текст, створений автором, народжується при повторенні у спілкуванні з читачем, глядачем, слухачем — кожного разу “виникає знову”;
- “багатовимірність” народження мистецтва пояснюється часом, оскільки воно на кожному етапі історичного розвитку прочитується з урахуванням особливостей певного періоду;
- кожний географічний регіон народжує і формує властиві лише йому види мистецтв і типи художньої діяльності;

- міфологічно-ритуальні обрядові культурні системи кожного регіону мають певні особливості, від магічних з плином часу переростають у художні, іноді здобувають статус загальнолюдських естетичних надбань і світових художніх цінностей;
- народження образного мислення не закінчується первинним процесом народження мистецтва, це лише його перша стадія розвитку — фольклор, міфологія, яка дає поштовх розвитку вищих рівнів мистецтв (літератури, архітектури, скульптури, живопису і т. п.);
- види мистецтва виникають лише з урахуванням можливостей, які дає історичний процес розвитку для їх технічної реалізації (наприклад, фотографія, кіно, телебачення — продукт ХХ ст.);
- як дитина, що є лише кандидатом на майбутню особистість, так і кожний вид мистецтва проходить багато етапів розвитку і становлення в часі та просторі, набирає самодостатньої природи та формує закономірності.

Досягнення культурно-мистецького процесу збагачують людство. Історія нашої цивілізації налічує 10–20 тис. років, і за цей час, за словами В. Вернадського, виробила наукову думку, створила в біосфері геологічну силу, яка визначає новий для земної кулі еволюційний стан — ноосферу. *Найбільшими досягненнями нашої цивілізації та найзначущими винаходами, які істотно вплинули на хід розвитку історії, є такі: винайдення колеса і гончарного круга; освоєння металів; винайдення книгодрукування; передавання інформації в часі й просторі (радіо, телебачення).* На базі цих чотирьох визначальних винаходів розвивались і розвиваються історія та культуротворчі процеси людства.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Поняття соціокультурного процесу.
2. Етнокультурний процес.
3. Націокультурний процес.
4. Формування культурного процесу; його складові.
5. Мистецтво як уособлення свідомості людини.

СТАНОВЛЕННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

Розвиток етносів, їхнє походження і становлення — сьогодні одна з провідних тем у культурологічній науці. Вона є базовою при вивченні культурних процесів народу, народності, нації. Теорія етносу методологічно обґрунтовує наукові пошуки, дослідження походження етнічних процесів, їх наслідків для розвитку нації. Значення цієї теорії зростає, як і цінність кожної людини, її життя в духовно-культурному середовищі суспільства.

Етнос — це культурно-духовна спільність людей, які споріднені походженням, мовою, культурними надбаннями, територією проживання, а за певних умов і державними утвореннями.

З етносів, що проживають на земній кулі, складається людство. Кожний з етносів самоцінний незалежно від рівня розвитку: політичного, економічного чи культурного. Це природний результат етногенезу.

Етногенез (від грецьк. *éthnos* — плем'я, народ і *génesis* — походження) — це сукупність соціально-історичних і духовно-культурних процесів, що формують етнос, зумовлюють подальший розвиток діалектичних змін, які відбуваються завдяки взаємодії етнічних спільнот. Ці процеси розвиваються в часі та поширюються у просторі.

Етногенез — складний і неоднозначно спрямований процес. Історія засвідчує народження, розвиток і зникнення етносів. Цьому передують фізичне знищення, штучна чи природна асиміляція іншим етносом, зародження нових етносів шляхом виокремлення від базових чи злиття двох або більше етносів, які створюють новий етнос, абсолютно відмінний від попередніх.

Поряд з етнічними відмінностями існують расові з успадкованими зовнішніми ознаками — колір шкіри, яскраво виражений фізичний тип та ін. Виокремлюються три типи, що різняться найбільшою мірою: негроїдний, європеїдний та монголоїдний.

Людство — це єдиний біологічний вид, який сформувався внаслідок адаптації до різних умов географічного середовища. Відповідно всі раси були й є творцями культурних цінностей. У кожній расі, народу, нації цінності мають яскраво виражені особливості, що цілком природно.

Досить часто термін “етнос” порівнюється з поняттями “народ” і “нація”, але переважно народ як культурно-історичну спільність слід розглядати лише на певному етапі розвитку етногенезу. Термін “народ” може бути синонімом корінного етносу країни чи розпошеного по світу. Через постійні міграційні процеси важко знайти народ, який би постійно проживав на аборигенній території. Можливо, є на земній кулі такі племена, але їхній внесок у загальнокультурний розвиток Землі неістотний, тому ця проблема цікавить переважно етнографів, які вивчають реліктові народи.

У науковій практиці народ — це все населення країни, оскільки він завжди складається на основі кількох етносів або, як правило, багатьох етнокомпактних груп, наприклад бельгійський народ, швейцарський народ, американський народ, український народ, китайський народ та ін. Усі народи мають схожу історичну долю, і ті, хто з повагою ставиться до всіх суб’єктів державного об’єднання, яке утворює це угруповання, живуть мирно та дружно. *Кожна територія — завжди поліетнічне утворення; “чистих” щодо етнічності народів не існує.* Усі народи мають певні назви. Якщо у Старому світі самоназви часто походять від назв території — Данія, Угорщина, Фінляндія, Україна та ін., то в Новому світі назви народів не мають етнічних коренів, оскільки немає етнічних канадців, американців, панамців, аргентинців тощо.

Народ відрізняється від нації не кількісними та якісними показниками, а рівнем свідомості, зумовленої проблемами та турботами облаштування державного устрою та об’єднання; лише тоді він стає народом-нацією і в сучасній практиці міжнародних відносин розуміється як такий, який має власну державність, суверенітет і є самодостатнім суб’єктом зовнішніх стосунків.

Сьогодні всі держави поліетнічні. Тому природним стає поступова асиміляція, розчинення малих етнічних груп у корінному етносі. Це пов’язано з динамікою економічного, політичного життя. Проте варто наголосити, що повсюдно підвищується усвідомлення збереження цінностей етнічної культури “малих” народів як

пам'яті кожного етносу про свою історію. У цьому зв'язку загострилися проблеми щодо самовизначення народів та їхнього місця в історичному розвитку. Деякі “науковці”, відшукуючи “глибинні” корені походження своєї нації, інколи забираються в такі нетрі, з яких важко вибратися навіть “теоретикам”. Вони шукають своєрідності культурного процесу і відповідно культурного феномену народу, забуваючи про походження терміна “своєрідне”: це всього-на-всього “своє рідне”, яке з часом стало своєрідним, тобто таким, що вирізняє його серед інших.

Культурологи та мистецтвознавці намагаються визначити етнографізм як провідну тезу зв'язку з рідною землею, вбачаючи в цьому передумову життєвості, доцільності й краси мистецької діяльності, ігноруючи постулат про те, що взаємозбагачення культур виводить національну культуру на вищі культурно-мистецькі рівні. Кожний із митців з любов'ю і ніжністю згадує свою малу батьківщину, яка дала шлях у життя, а деяким і в мистецтві, використовує національні елементи у своїх творах, досить часто виводить їх на рівень знакової системи, яка має тенденцію у їх творах переходити до загальнолюдських символів. Це притаманно таким відомим митцям, як Маріус Петіпа, Айра Олдрідж, Сара Бернар, Пабло Казальс, Мстислав Ростропович, Йосип Бродський, Олександр Архипенко, Пабло Пікассо, Марк Шагал, Сальвадор Далі, які народились в одних місцях, а всесвітню славу здобули зовсім в інших. Можна вважати, що етнографізм не завжди є обов'язковою передумовою життєвості, доцільності та краси в мистецькій діяльності непересічної особистості.

Етнографізм уособлює характерні особливості художньої чи мистецької діяльності народу, визначає відповідно до умов, що склалися в суспільстві, погляди та уявлення про красиве, доцільне для певного народу. Здебільшого ці чинники поєднуються, тому в мистецькому вимірі це стає художнім, у побутовому — етичним, у духовному — святим (сакральним), а в цілому — уособленням народного, етнографічного, національного, тобто для конкретного народу стає рідним і відповідно прекрасним.

Але це зовсім не означає, що наше своєрідне є єдиним прекрасним у світі, оскільки психологічні установки та орієнтації формуються в дитячому віці й засвоюються підсвідомо, некритично. Тому все навколишнє сприймається як єдино правильне, тоб-

то як визначна унікальність. Запозичене добровільно чи завдяки силовому тиску з часом може стати також своєрідним (своїм рідним). Так, візантійська архітектура в Київській Русі в X ст. зустріла досить сильний опір, а через 500–600 років після цього і донині вважається своєрідною українською; так само й бароко, яке прийшло в Україну з Європи, також з часом стало українським, і таких прикладів можна навести безліч.

Виробляючи своє, запозичуючи щось у сусідів та акумулюючи його, народ поступово формує так звану національну традицію. **Традиція** — це, власне, те, що передається у спадок майбутнім поколінням. Російською мовою буквальный переклад з латинської *traditio* більш точний: “предание”, українською ж — “переказ” — більш звужене.

Національні особливості уявлень про красу тісно пов’язані з конкретними місцевими умовами, що яскраво простежується на прикладі архітектури. Традиційне житло різних регіонів максимально адаптоване до кліматичних і природних умов, а також видів діяльності. Кочові племена і кочові народи користуються мобільним житлом: на Півночі — це яранга з крутими схилами стін — багато снігу, у Середній Азії — юрта з плоскою покрівлею — дощів і снігу майже немає. У лісовій місцевості житло будували з дерева, у гірській — із каменю, а у степових регіонах, де не було ні першого, ні другого, — із глиняних вальків. Будівельний матеріал диктував конструктивні особливості, форму, оздоблення. Традиції зведення житла передавались із покоління в покоління, відбувалась їх естетизація; люди звикали до свого житла, і воно видавалось їм єдино красивим. Навіть пізніше, коли збільшився арсенал будівельних матеріалів і замість глини та дерева почали використовувати цеглу, у зведенні споруд продовжували зберігатись попередньо нароблені форми, оскільки вони вважались природними, відповідали смакам місцевого народу і визначали стиль певної місцевості. Отже, *художнє з самого початку зливалось з національним, традиційним, народним, ставало виразником етнічного*.

Одним із чинників визначення національної, етнічної культури є традиції народної художньої творчості. Чим вищий рівень розвитку і технізації суспільства, тим швидше і безповоротніше зникає з побуту і вжитку народна творчість. Сьогодні в Європі, як і в розвиненій Америці, традиції народної художньої творчості прак-

тично зникли. Цьому сприяв розвиток виробництва, поліграфічних послуг, а особливо — засобів масової інформації, зокрема телебачення. Наприклад, зараз в Україні національна народна традиція активно витісняється західними зразками маскультури найнижчого гатунку. Технологічний процес з україно- та російськомовного переходить на англomовний, що негативно позначається на лексиці як технічної, так і творчої інтелігенції. Різко зменшились тиражі україномовної літератури, на що звернули увагу і забили тривогу письменники, бо для них це проблема творчого життя чи смерті, буквально фізичного існування та можливості реалізуватися. Адже сумнівно, що хтось читатиме літературні твори, окрім фахівців, мовою, якою не користується суспільство в державі.

Історія засвідчує: жодна мова не жила, не живе і не житиме вічно. Сьогодні у світі багато мертвих мов, зокрема старогрецька, староіндійська, старовврейська, латинська, староруська та староукраїнська. Адже народи, які користувалися в давні часи цими мовами, нині живуть і розвиваються в нових історичних реаліях і відповідному мовному еквіваленті.

До першої чверті ХХ ст. визначальною була теза про те, що мова є провідною ланкою, яка об'єднує народ. Однак сьогодні наукові дослідження довели, що мова є дуже важливою, але не вирішальною складовою того, що націю робить нацією, а народ — народом. Насамперед це стереотип поведінки, способу життя, що традиційно склався з урахуванням особливостей ландшафту, середовища, які формують і виробляють у процесі пристосування ті неповторні звичаї і психологічний еквівалент, що вирізняють певний народ серед інших.

На розвиток культурних процесів нації впливають також інокультурні надбання. Визначаючи повноту культурної спадщини народу, варто звертати увагу на те, чому були витіснені аборигенні надбання. Як приклад розглянемо територію України. У Х—ХІ ст. теремну шатрову архітектуру витіснила візантійська, було знищено скульптуру; християнство забороняло народне музикування, скомороство, танці, хороводи, пісні; у живопису заохочувався лише візантієподібний напрямок. З прийняттям християнства у Київській Русі була ліквідована протодемократична система і натомість введена жорстко уніфікована авторитарна. Щоправда, деякі вчені, навіть такого високого рівня, як академік Д. Лихачов,

не хотіли чи не змогли побачити згуби, яку завдало християнство слов'янській культурі.

Провідним у теорії етносу стало питання про етнічну цілісність на інтелектуальному, духовному і політичному рівнях. У визначенні місця, ролі та значення етнічного в сучасному світі, виробленні загальнолюдських цінностей, консолідації людства як цілісного феномена підвищилась роль особистостей і невеликих груп.

Кожний етнос — явище унікальне і соціально безцінне. Це соціуми, які об'єднуються навколо ідей позитивного ряду. На таких стрижневих ідеях базуються провідні лінії розвитку етнокультурного процесу народів, націй. Часто ці ідеї виводяться на вищі щабелі й сакралізуються (від лат. *sakrum* — священне), тобто предмети, речі, явища наділяються “священним” змістом і підпорядковуються політичним і громадським інститутам, догматизуються в соціальній і науковій думці, вводяться як обов'язковий атрибут у культуру та мистецтво, релігію. Символом у сакральному може виступати звичайне для певного часу явище чи церемонія, у результаті якої життєва колізія набуває “значущості”. Наприклад, страта Ісуса Христа разом із двома злодіями на хресті для початку нової ери була звичайним явищем для Римської імперії, а з часом переросла в один із провідних символів християнства. Поряд з теологічним визначенням сакрального і світські вчені присвятили його вивченню багато уваги. Так, Е. Дюркгейм виводив ідею священного як діалектично-природну основу людського буття, громадську колективістську сутність, яка протистоїть індивідуалістичному, егоїстичному існуванню.

Кожний період історії виробляє свої форми і методи сакралізації явищ — як природних, так і суспільних. Чим вище рівень розвитку суспільства, тим більше розмежовуються розуміння і сприйняття сакралізації. У кризових ситуаціях завжди знаходяться люди, які намагаються сакралізувати минуле, зокрема релігійні постулати, і видавати їх як єдино правильні для всього суспільства. Це притаманне також деяким політичним партіям, які сакралізують учорашніх вождів, створюючи з них святих.

XX ст. поставило перед людством нагальне завдання — поєднати прекрасне і добре так, щоб ідеал фізичного і морального уособлював людину з усіма рисами гуманізму і доблесті, аби вона була

красива душею і тілом. Основне завдання незалежної України — створити умови для повного здійснення громадянами права на працю, достатній життєвий рівень, освіти. Складні проблеми сьогодення можна розв’язати лише через високий рівень освіченості, адже вона — той важіль, який рухає прогрес.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Особливості поняття етизації.
2. Охарактеризуйте поняття естетизації.
3. Наведіть особливості традицій.
4. В чому полягає сакралізація?

Розділ VI

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ КУЛЬТУРНИЙ ПРОЦЕС

Кожне суспільне явище, кожний вчинок, мотив людської діяльності мають естетичну та етичну цінність і визначаються як прекрасне/погане або як добро/зло. При цьому з давніх-давен у суспільній та індивідуальній свідомості огидне і прекрасне бачилось як певна органічна єдність, що фіксувалася навіть у мовному еквіваленті. Так, старогрецьке поняття “калокагатія” визначається одночасно як “добре” чи “прекрасне”, а в українському епосі, казках — як фізична досконалість, душевна сила та моральна чистота. Розширення трактування двох відносно самостійних понять відображає важливу ціннісну орієнтацію, яка виробилась громадською суспільною свідомістю: з гуманістичної точки зору, прекрасним є те, що високогуманне, моральне, що і робить людину благородною; звичаєве не може бути визнане морально добрим, якщо воно внутрішньо не пов'язане з прекрасним. Саме внутрішня спорідненість етнічної та естетичної сфер зумовила змістовну специфіку понять “високогуманне”, “ницісне”, “героїчне” та ін. У цьому разі етична та естетична оцінки є єдиним цілим.

Діалектика взаємовідносин етичного та естетичного не вичерпується їх єдністю. У конкретно-історичному контексті спостерігаються складні, часто протилежні відносини між цими сферами. Конфліктні ситуації між етичним та естетичним за умов протистояння в суспільстві спричинили появу антагоністичних теорій і концепцій, які стверджували про неможливість поєднання різних форм людського співжиття. Ці тенденції помітні у суспільствах із різко розмежованими соціальними структурами, оскільки тут загострюються протиріччя між добром і злом, нівелюються людські цінності. У цьому разі позитивне втрачає естетичне значення, а краса — моральний сенс. Однобічно відбувається процес виховання і формування особистості, умовно дотримуються загальноприйняті норми моралі, постулюються декларативні сентенції. Проти-

ставлення етичного та естетичного є результатом порушення гармонійних відносин між реальним та ідеальним, природним і духовним, внутрішнім і зовнішнім виявами людської життєдіяльності. У поведінці людей і відносин між ними це стає помітним тоді, коли ввічливість, коректність, вишуканість замінюються вульгаризмами; при цьому втрачаються особистісне, етичне та естетичне.

Етичне та естетичне вступають у конфлікт також тоді, коли людині нав'язується те, що у загальноприйнятому розумінні аморальне. Сьогодні таких прикладів безліч — низького рівня література, ЗМІ, де пропагуються та естетизуються насилля, жорстокість, секс. У реальному житті духовна нищість, обмеженість маскуються красивою зовнішньою формою, фразеологією. Яскравий приклад — нинішня естрада, де в “красивій” оболонці подається пустопорожній, а часто й антиестетичний зміст.

Відмінність непересічних цінностей від цінностей минулих особливо помітна, коли вони трансформуються через категорію добра, високої гуманності. Високоморальна оцінка події, факту чи вчинку органічно входить до структури естетичної характеристики соціального явища чи події. У особистості з її багатовимірними зв'язками конкретно-історичної дійсності етичне та естетичне завжди мають бути єдиним цілим. Тому саме людина є реальною основою єдності та протиріччя щодо етичного й естетичного. Це протиборство має бути усунуте в процесі виховання цілісного, гуманного і високоморального розвитку особистості. У цьому процесі важливе місце належить мистецтву як вищій естетичній школі відображення життя.

До категорії культурного імперативу належить релігія. Взаємозв'язок етносоціальної та релігійної культури виявляється в тому, що вона уособлює духовні підвалини, моральні сподівання народів, об'єднаних етносоціальною спільністю, світоглядними орієнтаціями. Провідні релігії світу у своєму глибинному змісті взаємопов'язані і декларують тяжіння до морального вдосконалення, що певною мірою є об'єднуючою силою для людей різних національностей. Поєднання духовних сил суспільства, зокрема на релігійній основі, посідає належне місце у плідній співпраці народів при формуванні етносоціальної та релігійної культури у суспільстві.

Національна культура завжди тісно пов'язана з релігійною, зокрема з етнорелігією. Її національна, і релігійна культура охоплює

знання, навички, вміння, що є провідними в конкретному географічному регіоні, а також ідеї та уявлення, які мають суспільну цінність, реалізуються через творчий потенціал митця і доходять до людей через літературу та мистецтво. *Культури, відірвані від творчої особистості та народу, його духовного життя, практично не існують. Культура може розвиватися, лише спираючись на економічну і виробничу базу, соціальну практику та втілюючи у собі колективний досвід народу.*

Релігію і національні відносини можна зрозуміти, лише досліджуючи й аналізуючи процеси, що відбувалися і відбуваються у громадсько-політичному та культурному житті. Кожний народ формує свої релігійні уявлення і моделі, тісно пов'язуючи їх із розвитком суспільно-економічних відносин, що характерно для всіх територій і формацій. Так, для первісно-общинного ладу типовими були фетишизм, магія, тотемізм, анімізм. При переході до класового суспільства виникають політеїзм і національні релігії (іудаїзм, індуїзм, конфуціанство та ін.), які відтворювали розвиток класового суспільства та процеси формування народностей, а потім і націй. Вони були могутнім чинником духовної інтеграції етнічних груп. Релігійні об'єднання були каталізатором, який сприяв посиленню культурних контактів. Але відбувалося й протилежне: оскільки зміна світоглядної системи нівелювала або навіть знищувала попередні набутки, руйнувала місцеві традиції, переводила їх в іншу якість, що негативно позначалося на культурі, звичаях (як це сталося, зокрема, у Київській Русі з прийняттям християнства).

Національно-релігійне життя охоплюють провідні конфесії. Так, українці віддають перевагу напрямкам християнства: православ'ю, католицизму, протестантизму. Завдяки демократичній хвилі спостерігається звернення до архаїзмів у вірі та віруваннях, зокрема до язичництва, так званої РУН-віри, а також до таких нетрадиційних релігійних напрямків, як, наприклад, кришнаїзм.

Національно-релігійне життя формує національно-релігійну самосвідомість, яка охоплює основні компоненти: культуру, мову, звичаї, обряди та ін. Усі вони взаємопов'язані, проте кожний з них зберігає відносну самостійність і за певних умов може виконувати самодостатню функцію. Національно-релігійна самосвідомість має два рівні:

- ідеологічний, що уособлює систематизовані обґрунтовані ідеї, погляди, концепції;
- соціально-психологічний, основним чинником якого є національно-релігійна спільність на рівні буденної самосвідомості.

Між національними і релігійними світоглядними факторами майже не існує внутрішніх зв'язків, щоправда, на умоглядному рівні сформована національно-релігійна самосвідомість може їх тісно пов'язати, аргументуючи моделі певної релігії взаємозв'язками та географією поширення етносу, створюючи стереотип бачення, а отже, і сприйняття нацією конкретної релігії: українець — православний, українець — греко-католик, поляк — католик, єврей — іудей, араб — мусульманин. Ці стереотипи на рівні буденної свідомості породжують “обґрунтування” цих зв'язків на ідеологічному рівні, що часто призводить до міжконфесійних конфліктів (наприклад, у Великій Британії — між католиками і протестантами, в Україні — між православними і греко-католиками).

Згідно з релігійними уявленнями утворюються національно-релігійні традиції як форми спадкоємності у життєдіяльності нації. Так, наступним поколінням передаються усталені й унормовані традиційні культурно-побутові цінності: норми поведінки, звичаї, обряди, ідеї, моральні установки тощо. Історичний взаємозв'язок національного і релігійного як домінуючих у суспільстві сприяв формуванню народно-релігійних традицій, на базі яких формувалося бачення світу, вироблялася специфіка укладу життя нації на всіх етапах її розвитку. Він охоплює весь соціально-побутовий і життєвий цикл людини від народження до поховання і поминання небіжчиків. За аналогією у сільськогосподарському виробництві — це календар, за яким встановлювався порядок обробітку землі від весняної оранки до збирання врожаю.

Отже, національно-релігійні традиції будь-якого народу є важливим елементом національної культури, оскільки охоплюють символічні й чуттєво-наочні форми, а їх регулятивна функція впливає на формування ціннісної орієнтації, вироблення художнього смаку, норм і правил поведінки.

На жаль, релігійні відносини не завжди сприяють об'єднанню здорових сил у суспільстві. Природно, що в кожній державі громадяни обирають і віддають перевагу певній світоглядній системі, а це зумовлює конфесійне протистояння, упереджене ставлення

до окремих осіб, прихильників інших релігій. Ці прояви залежать від ступеня і рівня релігійної переконаності чи довершеності релігійних постулатів і догматів. Чим досконаліше сформована релігійна система, тим глибшими є релігійні переконання, відповідно зникає конфесійна нетерпимість. Остання завжди пов'язана з претензіями на істинність свого віровчення, культової практики, форми сповідання релігійних постулатів.

Протиборство народів, що постулюють боротьбу за істинну віру, є лише засобом прикриття справжніх соціальних причин, політичних війовничих амбіцій. Таким чином, прихильники однієї релігії ставляться до послідовників іншої залежно від характеру відносин між народами, що зумовлює не так національне, як політичне бачення проблеми.

До структури вивчення етнонаціонального культурного процесу входять окремі етнодисципліни, які мають провідне значення для формування нації та держави.

Екзоетнічність — це організація національного життя, яка базується на засадах відкритості етносу, тобто широким контактах із зовнішнім світом, усіма етнічними спільнотами, що є гарантом взаємозбагачення етносу, дієвим стимулом його економічного, політичного та культурного розвитку. Незворотних втрат зазнає той, хто буде свої відносини з іншими на великодержавній амбіційності, пихатості, чванстві, комплексі національної зверхності, що завжди призводить до етноцентризму та шовінізму, зумовлює постійну потребу в зовнішній експансії.

Ендогамія передбачає одноетнічний шлюб і сім'ю, це сприяє збереженню етнічних традицій і культури, адже ендогамна сім'я передає дитині усталені стереотипи поведінки, джерела культурної інформації, традиції та ін. Щоправда, в окремих випадках вона зумовлює утворення етносів-ізолянтів, де відбуваються уповільнення і згасання активності суспільних відносин. Таким чином, ендогамія є оптимальною умовою консервації етносу.

Етнізація — становлення, розвиток і закріплення в особистісних структурах особливостей культури етносу, до якого належить особа. Цей процес триває все життя, адже людина має досягнути всю етнокультурну спадщину з її змінами, доповненнями та перетвореннями. Він поділяється на два великих етапи. На першому засвоюється багатство етнокультури. На другому етапі особистість, яка оволоділа достатнім досвідом і знаннями, збагачує і передає че-

рез індивідуальну творчість кращі досягнення співвітчизникам. Завдяки цьому люди однієї культури мають максимально повні уявлення про кращі набутки нації. Етнізація сприймається як закономірність, тому кожний суб'єкт суспільства розуміє світ як єдино прийнятне “Я”.

Важливим чинником у етнонаціональному процесі є **етнічна акультурація** — *процес зміни культурної домінанти*, коли в період тривалого контакту двох чи більше етнічних спільнот вони втрачають власні окремі культурні риси та запозичують ці риси в інших спільнот. Це особливо помітно в багатонаціональних державах, де під впливом культури домінуючого етносу інші етнічні групи втрачають специфічні риси. Зокрема, це відбувалось у Російській імперії, СРСР, США, Канаді, Австралії та деяких інших поліетнічних країнах.

Етнічна акультурація залежить від політичних та економічних чинників, які визначають домінуючий етнос, його заінтересованість у створенні єдиного національно-державного простору, прискоренні чи уповільненні темпів денационалізації та асиміляції. Нині в Україні робляться спроби прискорити процес українізації, що може призвести до втрати окремими етнічними групами етнокультурної індивідуальності.

Коли нечисленний етнос відчуває зверхнє ставлення до себе домінуючого, між ними може виникнути ворожнеча. Спричинюють це, можливо, неповага до історичної пам'яті, різний рівень соціально-економічного забезпечення, культурне і релігійне розмежування. Етнічна ворожнеча може спричинити політичні конфлікти, а політичні можуть перерости у збройні. Один з останніх яскравих прикладів — події в Югославії.

Характерною стала **етнічна дисперсія** — *якісне та кількісне розпорошення етносу, який втрачає компактну осілість в одному регіоні*. Цей регіон поступово заповнюється іншими етнічними групами. У результаті відбувається закономірний розпад монолітності етносу, втрачається здатність етноутворення та збереження власної єдності. У цьому разі спостерігається процес ерозії та інтернаціоналізації або поглинання іншими спільнотами. Етнічна дисперсія зумовлюється міграцією населення з аборигенної території з різних причин: війн, що призводять до епідемій, катастроф, безробіття тощо, розсіяння етносу. Це явище називається “діаспора”. Діаспори різних народів є майже в усіх країнах світу; більші чи

менші за кількістю, вони роблять спроби впливати на корінний етнос з метою власного самоутвердження. Особливість етнічних дисперсних явищ полягає у консервації та архаїзації культуротворчих процесів, адже дисперсне утворення завжди відірване від базового народу. Відсутність міцних повноцінних зв'язків негативно впливає на розвиток і вироблення нових якостей, що закономерно відбуваються на аборигенній території.

Важливим чинником для кожного народу є **етнічна пам'ять** — *здатність народів фіксувати, вивчати і передавати майбутнім поколінням кращі набутки свого минулого, а також порівнювати його із сучасним*. Люди засвоїли багато форм фіксації етнічної пам'яті. Це міфи, легенди, повір'я, хроніки, літописи, де більш-менш об'єктивно зафіксовано історію народу, осмислено зв'язки, закономірності, висвітлено специфіку етносу. Етнічна пам'ять відтворюється у фольклорі, народних звичаях упродовж існування нації, що певною мірою позначається на світогляді та колориті усної й письмової народної творчості. Усі набутки широко використовуються для прославлення та утвердження своєї самодостатності через етнічну пам'ять народу.

Кожному етносу притаманний **етнічний нарцисизм**. Цей термін пов'язаний з відомим античним міфом, *провідна теза якого — самозакоханість*. Тому домінанта власних етнічних здобутків вважається найкращою. Мотивація формування цього явища — прерогатива психологів. За аналогією її можна віднести до таких понять, як націоналізм чи патріотизм, але пов'язувати їх можна лише умовно.

Кожному етносу притаманна **етнічна традиція**, *яка уособлює сукупність стандартів поведінки, що передаються через механізми спадковості. Це ієрархія стереотипів, культурних канонів, політичних і господарських форм, світоглядної системи, що характерні певному етносу*. Етнічна традиція завжди виробляється під час формування етносу, коли активно усталюються навички адаптації до навколишнього середовища — як природного, так і суспільного. За нормального розвитку традиції максимально розквітають і набувають своєрідності, але з часом спрощуються і зникають, коли етнос сходить з історичної арени. Деякі елементи можуть переходити до молодих утворень, які їх акумулюють, збагачують і передають іншим. Як приклад можна навести культурні набутки елліністичного мистецтва, які після загибелі античної цивілізації перейшли

до інших етносів, збагатили їх; вони частково існують ще й досі. Етнічні традиції етносу створюються в органічному поєднанні з ранише виробленими і втіленими в реально існуючий етнос.

Процес усвідомлення кожним індивідуумом своєї приналежності до певної етнічної спільноти визначає **етнічне самоутвердження** як норму, *коли традиції, мова, культура, звичаї, потреби збігаються з власними інтересами та готовністю їх відстоювати і втілювати в життя, що визначає етнічну ідентичність, тобто сприйняття себе часткою етносу як цілісного суспільного організму*. Усі ці чинники охоплюють комплекс почуттів, переживань, емоцій і мають прогресивне значення, відіграють вирішальну роль у забезпеченні життєдіяльності та життєздатності етносу, примножують надбання матеріальної й духовної культури, сприяють входженню їх до скарбниці загальнолюдської культури. Щоправда, надмірне захоплення власною специфікою і винятковістю може призвести до замкненості, окремішності, відігравати негативну, реакційну роль у розвитку етносу. У такому разі потрібно пропагувати кращі набутки сусідів. При цьому держава має так регулювати відносини між етнічними спільнотами, щоб не порушити внутрішньонаціональної консолідації; це сприятиме досягненню громадського миру та злагоди.

До важливого напрямку вивчення етнічних проблем належить **етнолінгвістика** — наукова дисципліна, предметом вивчення якої є змістовне відношення мови і національної культури. Витоки етнолінгвістики сягають ще античних часів. Вперше на рівні науково обґрунтованої концепції це питання розглянув Й. Гердер. Його послідовниками були В. Гумбольдт, Ф. Шеллінг, Ф. Шлегель та ін. Ці вчені трактують мову як зовнішній вияв певної метафізичної субстанції, специфіку національного народного духу. Мова є основою формування понять, а через них детермінує процес мислення народу, тобто кожному народові притаманне специфічне бачення навколишнього світу через систему рідної мови. Ці погляди також вивчали і розвивали вітчизняні дослідники О. Потєбня та Г. Шпет. Своїми працями в галузях лінгвістики, фольклористики та психології вони значно вдосконалили науковий інструментарій етнолінгвістики.

Проблеми, які розглядає етнолінгвістика, зумовлюють тісний зв'язок із суміжними науками та постійними відгалуженнями від неї нових дисциплін. Сучасна етнолінгвістика працює на стику

власне лінгвістики, етнології, психології, логіки, семіотики, структурної антропології та культурології. Нині виокремились і сформувались самостійні дисципліни — соціолінгвістика, етно-психолінгвістика та інші, що суттєво доповнюють і збагачують етнолінгвістику.

При утворенні та становленні держави й державності завжди нагальною стає **етнонаціональна політика**. Її формування розпочалося у молодій незалежній Україні. *Політико-правові засади державного курсу у сфері міжнаціональних відносин унормовані в таких документах: Конституція України, Декларація про державний суверенітет України, Акт проголошення незалежності України, Декларація прав національностей в Україні, Закон України “Про національні меншини в Україні”*. Українська держава, керуючись основними положеннями цих документів, ураховуючи поліетнічний склад суспільства та визнаючи органічну єдність прав людини і прав національностей, гарантує всім громадянам України незалежно від їхнього національного походження рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права, підтримку національної самосвідомості та самовизначення у формах, які не створюють загрози територіальній цілісності та державності України.

Провідними є такі пріоритети етнонаціональної політики України:

- забезпечення через відповідне законодавство державних програм рівних можливостей для участі громадян незалежно від їхньої національності в усіх сферах матеріального і духовного життя, в системі управління державними та громадськими справами; зміцнення гарантій, які виключають прояви націонал-екстремізму, дискримінації громадян за національною, релігійною або мовною ознакою;
- відродження українського етносу; забезпечення етнокультурної самобутності української нації, її динамічного відтворення; піклування про національно-культурні потреби українців у зарубіжжі;
- відродження духовного життя національних меншин на принципах національно-культурної автономії, захист їхньої етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності;
- утвердження в міжетнічних відносинах атмосфери пошанування, дружби, взаємної довіри, поваги до мов, культур, традицій, звичаїв і релігій.

Українська держава дотримується цивілізованих методів регулювання міжетнічних відносин і діє в напрямі конституційного закріплення державної політики, яка має надавати ефективні гарантії захисту прав та інтересів усіх народів, які проживають в Україні.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Поняття етичного та естетичного.
2. Релігія і культура.
3. Екзоетнічність.
4. Етнічна пам'ять.
5. Етнонаціональна політика.

Розділ VII

ХУДОЖНЯ КУЛЬТУРА

Художність — це складне поєднання творчих і професійних якостей, які визначають кінцевий результат праці творця в мистецтві. Художності характерні завершеність адекватного втілення творчого задуму, “артистизм”, який є умовою активного впливу твору на читача, глядача, слухача. Художність безпосередньо пов’язана з творчою свободою, оригінальністю, смаком, почуттям міри автора у висвітленні теми. До художніх належать твори, де у співзвучності з ідеальними нормами та вимогами теорії мистецтв реалізується професійний творчий процес, органічно поєднуються форма і зміст.

Кожному митцю завжди притаманне протиріччя між природною суб’єктивністю бачення події людиною-автором та його прагненням об’єктивно розповісти через художній образ про реальні події. Об’єктивність передбачає особливість художнього методу в усіх жанрах і є тією загальною умовою, коли автор висловлює власну точку зору не декларативно, а відповідно до вимог суспільства. Таємниця художньої об’єктивності передбачає вміння розмежувати суб’єктивне та об’єктивне, тобто власне “Я” підпорядкувати вищому об’єктивному. Виокремлення ідеї, що виходить з духовного і душевного світу, життєвої пам’яті творця, виводить його на рівень образного узагальнення, відкриває широку артистичну перспективу, дає можливість увібрати в себе схвильованість реально сприйнятого, активізує творчу зосередженість. Це необхідні чинники, що є визначальними у творчості.

У цьому разі вступає в силу протиріччя між задумом твору і необхідністю підпорядкувати реалії буття художньому процесу. Для того щоб гідно пройти шлях від невизначеності задуму до конкретного твору, митець має піднятися над хаотичним розмаїттям творчої фантазії. Багато митців наголошують на тому, що на шляху до реалізації художнього задуму накопичується безліч

невизначених образів, які, впливаючи на свідомість автора, кристалізуються у цілісний художній образ. *Для того щоб вирішити поставлене завдання, художник має володіти високим рівнем професійної майстерності, знаннями та умінням.* Лише в такому разі можна досягти адекватності творчого задуму його успішній реалізації. *Часто творчим процесом намагаються управляти люди, які хочуть щось зробити на мистецькій ниві, але не вміють реалізувати задумане.* Між митцем високого рівня і дилетантом — “поетичною натурою” — існує суттєва відмінність: перший може і вміє реалізувати задумане, а другий лише дискредитує його.

Художній процес, принципи художності у кожного митця базуються на життєвих реаліях. Однак художня ідея не обмежується одним фактом, навіть якщо він надзвичайно значущий. Художник конкретне явище узагальнює, виокремлює з подібних і виводить на рівень художньої ідеї. Професіонал високого рівня досягає бажаного результату завдяки ґрунтовній підготовці, помноженій на щоденну працю — це вищий вияв художності втілюване.

Велике значення для художності має етика творчого процесу, свідомий і вольовий контроль художника за втіленням образу, коли автор захищає образ від випадковостей, стежить за етикою втілення задуму, орієнтується на високогуманні засади. Лише в цьому разі твір може посісти чільне місце в мистецькій загальнолюдській спадщині.

У творі високого громадянського звучання художня і життєва правда завжди продекларована і закріплена автором, не вступає у суперечність із логікою його мистецької ідеї, що дає змогу відокремити істинне від випадкового. Внутрішня художня правда узгоджується з істиною лише через освоєння вищих рівнів і досягнень, здобутих попередниками. А. Чехов казав: “Правдиве те, що художне”.

Мистецтво як вищий вияв художності дає змогу сформувати особистість, сприймати світ цілісно, зберігати і трансформувати здобутки культур і життєвий досвід людства. Багатофункціональність мистецтва забезпечує на всіх етапах розвитку людства розмаїтість форм діяльності: наука — мистецтво пізнання; педагогіка — мистецтво виховання; засоби масової інформації — мистецтво передавання інформації; праця — головне у сутності людини, мистецтво робочого процесу. Розмаїття мистецьких напрямків збагачує кожну з форм та вносить артистичний елемент, що позитивно впливає на якість кінцевого продукту.

Мистецтво не лише навчає, а й розважає. Через естетичний вплив і насолоду, яку людина одержує у процесі художньої творчості та сприйняття, здійснюються функції виховання та інформування, здобуваються знання, передається досвід, аналізуються життєві ситуації та їх вплив на суб'єкта. Природа людини визначає специфіку мистецтва.

Головним у житті людини є праця. Завдяки їй відбувається пізнання у спілкуванні, оцінюються події, збагачується і розвивається інтелектуальний потенціал людини, а це ефективний шлях до самопізнання та самотворення, до формування та вибудови особистості. *Особистість — це сукупність суспільних зв'язків, які утверджують її сутність і мають певні ознаки.*

- Діяльність суб'єкта спрямована до зовнішнього світу: перше — пізнання, друге — оцінка, третє — праця, четверте — спілкування.
- Діяльність суб'єкта спрямована на себе: перше — самопізнання, друге — самооцінка, третє — самотворення, четверте — самоспілкування; за допомогою цих чинників можна розкрити та ідентифікувати взаємодію і взаємозв'язки людини із суспільством, вивести підсвідомі процеси на рівень свідомого і втілювати їх у життя.

Мистецтво завжди виконує такі діяльнісно-перетворювальні функції:

- художній твір здійснює ідейно-естетичний вплив на людей;
- задіює людей до цілісно-орієнтованого виховання та бере участь у соціальному перетворенні суспільства;
- процес творчості — це трансформація дійсності на базі уявлень, вражень, фактів. Автор осмислює життєвий матеріал, вибудовуючи при цьому нову реальність — художній світ;
- трансформація матеріалу, яким оперує художник, творячи образ у архітектурі, скульптурі, живопису, літературі, музиці, — це завжди перехід із пасивної якості матеріалу в активну якість мистецького образу.

Усі твори мистецтва незалежно від виду і жанру виконують певні чітко визначені **функції**. *Провідною серед них є творча*. Ще стародавні греки відзначали особливий духовний характер естетичної насолоди творення, коли художник, вільно володіючи життєвим матеріалом, засобами його художнього втілення, реалізує

задумане. Мистецтво як сфера свободи поєднує громадянську свідомість і професійну майстерність — вище естетичне багатство світу, що завжди викликає захоплення у людей. Вікінчена художня форма завжди гармонійно поєднана зі змістом. Художня реальність упорядкована і вибудована за законами краси. Творець відчуває радість творчості, натхнення. Художня творчість — завжди гра. Мистецтво моделює діяльність людини у безкорисливій формі, уособлює свободу творчого потенціалу.

Художня творчість розкриває людям правду життя, дає радість осягнення краси, естетичну насолоду.

Естетична функція мистецтва сприяє:

- формуванню естетичних смаків, здібностей людини;
- формуванню ціннісних орієнтацій у світі;
- пробудженню творчого духу, творчого начала, бажання та вміння творити за законами краси.

Мистецтво вибудовує ціннісну свідомість людини, вчить її бачити життя крізь призму образності. Увесь світ постає як естетично значущий у своєму прояві, природа є естетичною цінністю. Всесвіт набуває поетичності, художності, стає театральною сценою, живописною галереєю, художнім творінням, яке має постійний потяг до вдосконалення. Мистецтво передає людям відчуття естетичної значущості світу, формує естетичні смаки, пробуджує в людях художників, викликає пристрасть до мистецької діяльності в усіх напрямках (як професійної, так і самодіяльної), закликає перебудовувати світ за законами краси. Природною є багатовимірність людини. Незалежно від обраної професії вона намагається реалізуватися в мистецтві. Наприклад, конструктор літаків О. Антонов добре малював, лікар В. Коротич став поетом, ракетобудівник Б. Раушенбах здійснив ґрунтовне дослідження з історії та теорії іконопису. У стабільному суспільстві творчість має завжди визначає високий рівень його культури.

Що вищий рівень розвитку суспільства, то вища потреба творити життя за законами краси. Тому вважається, що ця функція ставатиме більш значущою з розвитком суспільства.

Естетична функція мистецтва забезпечує соціалізацію особистості, формує її соціально-творчу активність, безпосередньо впливає як на мистецтво, так і на всі форми суспільної свідомості.

Пізнавальні функції мистецтва практично безмежні, їх не можна замінити іншими сферами духовного життя. Мистецтво здатне відображати важкодоступні для науки сторони буття, розкриває естетичну різноманітність у щоденному, загострює увагу на новому в уже відомих речах. Зображуючи явище, художник повертає речам їх первісну чарівність, чим збагачує почуття людини, сприйняття нею світу.

Кожний вид мистецтва має певні співвідношення діяльного і пізнавального начал. У деяких з них провідну роль відіграє діяльне начало. Тут більшою мірою розвинена виразність прагматичного, ніж, наприклад, в архітектурі, а там, де переважає пізнавальне, зростає значення зображальності, як у живопису.

Література, театр, кіно та телебачення поєднують обидва чинники: вони і зображальні, і виражальні.

Мистецтво — один із засобів просвітництва, що передає досвід, утверджує факт як явище, закріплює навички мислення, узагальнює систему поглядів, є “підручником життя”, який читають навіть ті, хто не полюбає навчання, суттєво доповнює знання людини про світ. Поєднуючи життєвий досвід особистості з досвідом інших людей, мистецтво є засобом пізнання світу та самопізнання.

Мистецтво завжди несе в собі інформативну функцію. Ще Арістотель зазначав, що твори мистецтва містять значну кількість інформації. Він вважав, що художник зображує у творах те, що невдовзі відбудеться. Ця інформація високо цінується з точки зору сучасної теорії прогнозування. Яскравим прикладом є літературні твори Ж. Верна, О. Толстого, братів Стругацьких, О. Беляєва, І. Єфремова та ін.

Як і знаковим системам, мистецтву притаманні певні умовності, історичний і національно зумовлений код. Спілкування народів через засвоєння культури минулого робить ці коди та умовності загальнодоступними, вводить їх до арсеналу загальнохудожньої культури людства. Сприйняття твору відбувається за законами спілкування. Художнє спілкування дає можливість людям обмінюватися думками, опановувати історичний і національний досвід незалежно від часу і простору. Мистецтво завжди зміцнює духовний потенціал і сприяє консолідації людських спільнот.

Інформація, яка передається мовою мистецтв — через танець, театр, архітектуру, живопис, скульптуру, декоративно-прикладне,

кіно тощо, — максимально доступна і легко засвоюється на відміну від тієї, що передається лише у мовному еквіваленті. До того ж на земній кулі функціонує понад сто мов, що значно утруднює обмін інформацією. Інформативні можливості художньої мови набагато ширші й якісно вищі: мова мистецтва зрозуміла завдяки метафоричності, гнучкості, емоційності; вона легко сприймається.

Мистецтво завжди об'єднує людські спільноти. У давні часи різномовні племена при укладенні мирної угоди виконували ритуальний танець, який об'єднував їх своїм ритмом. Упродовж XVIII і до початку XX ст., коли політики поділили Італію на дрібні держави, графства та князівства, єдиним, що об'єднувало неаполітанців, римлян, ломбардців і допомагало їм бути єдиною нацією, було мистецтво. У сучасному світі мистецтво прокладає шляхи до взаєморозуміння народів, це інструмент мирного співіснування та співтовариства.

Провідною в мистецтві є виховна функція. *Завдяки їй формуються почуття, думки і дії людей.* Тоді як інші форми громадської свідомості мають частковий характер (мораль формує моральні норми, політика — політичні погляди, філософія — світогляд, освіта і наука готують спеціаліста), мистецтво діє на особистість комплексно, одночасно на розум, серце і почуття, тобто істотно впливає на духовний стан людини.

Ще стародавні греки стверджували, що мистецтво облагороджує та очищує людину від усілякої скверни. Арістотель розробив і ввів в естетику категорію “катарсис” — очищення засобами “подібних афектів” (почуттів). Показуючи героїв, які пройшли випробування, *твори мистецтва змушують людину співпереживати, брати за взірць їхні кращі риси, збагачуючи цим її внутрішній світ. У процесі сприйняття творів мистецтва людина дістає можливість зняти внутрішню напруженість, хвилювання і стреси, що породжуються реальним життям, і компенсувати психологічну монотонність щоденного буття.*

Катарсично-компенсаторна функція мистецтва має три основних визначальних чинники: творчо-ігровий, розважальний; компенсаторний; почуттєвий.

Усі вони істотно впливають на внутрішню гармонію особистості, зберігають і відновлюють її психічну рівновагу. Почуттєва і

компенсаторна функція є найважливішими у формувально-виховному впливі мистецтва на особистість.

Інформація, яку одержує людина при спілкуванні з творами мистецтва, примножує і розширює реальний життєвий досвід. Це примноження суттєво розширює межі свідомості особистості, озброює її художньо організованим, відібраним і узагальненим осмисленням, сприяє виробленню власних установок, ціннісних орієнтацій у різних життєвих обставинах. Високе мистецтво прямо й опосередковано діє на соціалізацію цілісної особистості й утвердження її самоцінного значення.

Мистецтво охоплює багато видів і жанрів, що зумовлено суспільною практикою художнього освоєння світу. Кожний митець сприймає навколишнє середовище залежно від того, в якому виді мистецтва працює. Так, композитор картину світу сприймає через слух, живописець — через зір, літератор — через слово, діячі театру і кіно — у синтезі слова, дії і форми. Багатоманітність видів мистецтва дає можливість естетично освоювати світ в усій його складності й багатстві. Немає головних чи другорядних видів мистецтва, кожний із них має сильні та слабкі сторони.

Узагальнюючим видом вважається архітектура. *Це рукотворна організація навколишнього середовища за законами краси, коли зводяться будівлі та споруди, що мають задовольняти потреби людини в житлі, громадських і культових спорудах. Архітектура створює замкнений, утилітарно-художньо освоєний світ, відмежований від природи. Архітектор протиставляє себе стихійному середовищу і дає можливість використати олюднений простір згідно з матеріальними і духовними потребами. Архітектурний образ невіддільний від функції споруди, органічно визначає функціональне призначення (архітектура поділяється на побутову, ділову та культову), виражає художню концепцію особистості, уявлення людини про себе і суть своєї епохи. Архітектурі притаманні ансамблеві вирішення. Форми її завжди зумовлені: природою — залежно від географічних і кліматичних умов, характеру ландшафту, безпеки тощо; соціальними потребами — залежно від суспільного ладу, естетичних ідеалів, утилітарних і художніх смаків суспільства. Архітектура пов'язана з декоративним мистецтвом, монументальним живописом, скульптурою.*

Скульптура — це просторове образотворче мистецтво, яке відображає світ у пластичних образах, що реалізуються в матеріалах, за

допомогою яких передається життєва подоба явища. Зображення людини — переважаючий сюжет у скульптурі.

Скульптурні твори виконують з твердих матеріалів, перевагу віддають мармуру, граніту або іншим видам каменю; відливають із металів: бронзи, чавуну, сталі, різних сплавів; твори дрібної пластики виконують із благородних металів: золота, срібла, рідко платини; вирізьблюють із дерева. Кожна історична епоха шукає нові пластичні матеріали. Так, у ХХ ст. скульптуру почали виконувати з бетону, пластмас, штучних і синтетичних матеріалів.

Скульптура поділяється на круглу — таку, яка сприймається з усіх точок зору, барельєф, рельєф і горельєф, які дають лише часткове зображення предмета. Скульптурі притаманні монументальні форми, тому увічнення відомих особистостей або визначних подій переважно здійснюється у скульптурі. Безліч пам'ятників встановлено в містах і селах. Скульптура загострює психологічний зміст зображення, розширює можливості вираження у пластичних формах духовного життя.

Найпопулярнішими серед пластичних мистецтв є живопис і графіка. **Живопис** — це зображення на площині картини реального світу у творчому переосмисленні художника. Живопис оперує кольором, максимально наближуючи зображуване до реальної події. З часом живопис трансформувався від умовно площинних трактувань образу до максимально точного відтворення світу. Особливо після ХVІ ст., коли художники освоїли перспективу і почали широко використовувати її у побудові живописного полотна.

Графіка тривалий час була допоміжною фазою при створенні архітектурного проекту, скульптурного твору чи живописного полотна. Активно розвиватись як самостійний вид вона почала з ілюструванням книг як елемент її декору. Після винайдення книгодрукування збагатились графічні техніки. Проте лише у ХVІІІ ст. графіка почала набувати самодостатнього значення. У цей час з'явилися замовник і споживач графічних творів. *Графіка оперує переважно лінією і плямою.* Тривалий час вона була чорно-білою, і лише наприкінці ХVІІІ — у ХІХ ст. почала використовувати колір завдяки технічним нововведенням. Твори графіки виконуються як в одному примірнику — малюнок, акварель, так і у тиражних формах — гравюра, офорт, літографія, що дає можливість безпосередньо виконану художником оригінальну роботу розмножити у певній кількості відбитків, кожний з яких є оригіналом.

Література — один з наймобільніших і найдієвіших видів мистецтва. Література історично змінна. Змінюються в часі відображення життєвих явищ, світоглядні позиції, ідеали творців, виробляються нові художні течії, прийоми та форми. Усі елементи й особливості літературного твору, літературного процесу історично рухливі. Література — це жива художня система, яка чутливо реагує на зміни життєвого процесу.

Головний елемент літературної творчості — слово, яке є вічним будівельним матеріалом літературного образу. Слово закладене в основу мови, яка створюється народом, вбирає в себе весь гуманістичний потенціал народу і стає формою мислення. Історичний процес насичує її асоціативним баченням світу і сприяє художньому відображенню дійсності.

Завдяки гнучкості й безмежності виражальних можливостей слова література здатна вбирати в себе елементи художнього змісту практично будь-якого іншого виду мистецтва. Мовою літератури можна виразити образи інших видів, що часто спостерігаються в літературних творах: це описи природи, пісні, портрета, архітектурної споруди та ін. Якщо в наукових працях висвітлюється лише один вид реальності, який ґрунтовно досліджується й описується, то у творі художньої літератури автор розглядає реальність у багатовимірному сплетінні та взаємодії якостей і особливостей життя.

У ХХ ст. за активного розвитку аудіовізуальних видів мистецтва — кіно, телебачення — окремі дослідники стверджували, що література відмиратиме, але цього не сталося. *На користь читання як збереження культурних літературних традицій свідчить таке:*

- розширюється структура реальних культурних запитів у багатьох країнах, завдяки чому підвищується потреба у книгах, збільшуються тиражі, попит на книги в бібліотеках;
- потяг до читання після екранізації художніх творів;
- як кіно не витіснило театр, так і інші аудіовізуальні засоби не витіснять читання;
- кожний вид мистецтва з певними особливими формами відтворення, поширення, сприйняття і комунікації незамінний за громадським значенням.

Читання не можна замінити нічим, жодними іншими художніми враженнями. Це провідна форма мистецької комунікації. Ес-

тетичний статус читання пояснюється спиранням на мову народу, якою він користується щоденно і в якій сконцентровано досвід попередніх поколінь і сучасності. *Читання літературного твору дає цінну можливість зворотного впливу — розвиває почуття мови, збагачує її і впливає на високий рівень мовотворення. Читання потребує значних інтелектуальних зусиль, має великий виховний ефект і впливає на світоглядну систему особистості.* Щоправда, це не стосується масової культури, “література” якої є засобом маніпуляції свідомістю людей. Класична ж література та література високого мистецького рівня сучасників збагачує особистість. Усі перелічені чинники дають змогу вважати літературу провідним типом художньої комунікації.

Синтетичним і узагальнюючим видом мистецтва є театр — *вид мистецтва, який акумулює драматургічний твір, тобто літературу, слово, пластичний рух, хореографію, музику, художнє оформлення, світло та архітектурно-просторове рішення сцени. Театр — це колективна творчість, оскільки у спектаклі об’єднуються зусилля драматурга, режисера, акторів, композитора, художника.*

Театральні дійства зародилися дуже давно, коли люди відтворювали побутову подію, фіксували її у мистецькому еквіваленті. З часом театральне дійство розвивалось і збагачувалось, набирало усталених форм. *На високий рівень його вивели стародавні греки, які ввели класичну триєдність, що стала нормативною та обов’язковою — єдність дії, місця і часу.* Це зумовлювалось абсолютною прагматикою, бо старогрецький театр не мав завіси, куліс, задника. Спектакль відбувався у природному середовищі, тому змінити час і місце дії було неможливо.

З розвитком суспільства театральне мистецтво збагачувалось і ускладнювалось, віднаходилися нові жанри і види. До епохи Відродження переважали драма і народний театр, в епоху Ренесансу зародилась опера, яка з часом у Франції, Німеччині, пізніше в Росії стала дуже популярною.

Завдяки технічним досягненням у ХХ ст. з’явився новий вид мистецтва — кінематограф, який увібрив кращі досягнення попереднього часу всіх видів мистецтва: театру, літератури, живопису. *Кінематограф фіксує динаміку епохи, оперує часом як окремим засобом виразності, здатний передати стрімку зміну подій, не порушуючи внутрішньої логіки.* При безумовних позитивних якостях він

має один суттєвий недолік — відсутність зворотного зв'язку творця фільму і співтворців з аудиторією.

За природою кінематограф є синтетичним видом мистецтва. Він, як і театр, об'єднує літературу, живопис, режисуру, акторську гру і музичний супровід.

Кінематограф — інтернаціональне мистецтво; технічні вдосконалення, робота над художньою досконалістю збагачуються і беруться на озброєння митцями різних країн, націй і народів. Цей вид мистецтва має багаті та різноманітні засоби — монтаж, зміна точки зору, кадрування, оперування планами та багато інших технічних нововведень. Кіномистецтво сьогодні є загальнолюдським надбанням світової цивілізації.

Щодо **телебачення** точаться гарячі дебати. Куди його віднести: до кіномистецтва, яке можна дивитися вдома, чи до певного типу журналістики, чи до нового виду мистецтва. Усе викладене та багато іншого уособлює, акумулює та об'єднує телебачення. Важлива особливість телебачення — фіксація події і подання її сьогодні на сьогодні, безпосередній репортаж з місця події, інтерв'ю, узяті в людини сьогодні, сьогодні ж передається в ефір, екранний час абсолютно тотожний реальному, моментальний зв'язок із будь-якою точкою світу. Це лише незначна частина з переліку того, що може телебачення. При безумовних позитивних якостях телебачення має й негативні: просиджування біля телевізора днями, а часто й ночами, зумовлює хворобу — телеманію. Телебачення є прямим провідником не кращих ідей для молодшого покоління, оскільки провокує модель наслідування. Сподіватимемось, що цей вид мистецтва з часом усталиться і служитиме людині гуманістичного майбутнього.

У кожному виді мистецтва є два великих блоки: професійні митці — люди, які мають відповідну фахову підготовку і певний вид діяльності — це їхня професія; народне мистецтво, де народ є творцем художніх і культурних цінностей. У цьому разі народне і національне зводяться до спільного знаменника:

- народ стає об'єктом художньої творчості, виводить узагальнений тип самого себе, який виражає його на рівні великої ідеї; ці твори легко прочитуються і сприймаються представниками народів інших країн;
- відображення інтересів народу, де визначається життєва і творча позиція митця, що лежить в основі його естетичних

ідеалів, має національну самобутність у висвітленні дійсності;

- народ не лише об'єкт, а й суб'єкт мистецтва;
- народ — творець, носій, охоронець мови і культури, у сфері яких відбувається процес художньої творчості, досягаються соціальні результати. Мова є рушійним чинником демократії. Ж. Ж. Руссо зазначав: "... будь-яка мова, що не зрозуміла народові, — це мова рабів"; народ виробляє і береже в пам'яті всі передумови мистецтва;
- важливим чинником народного і національного у мистецтві є те, що народ — це мета мистецтва, він же його кінцевий адресат і споживач, що тримає мистецько-культурне поле, яке забезпечує сприйняття і розуміння мистецтва.

Народне і національне — категорії конкретно історичні; їх зміст діалектично зумовлений. На різних етапах розвитку художньої творчості народна сутність найповніше проявляється тоді, коли оповідь іде про народ з точки зору людства і створюється народом. Лише в цьому разі твір набуває загальнолюдського звучання.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Категорія "художність", її розуміння.
2. Художній процес.
3. Особистість і культурний процес.
4. Функції мистецтва.
5. Види мистецтва.

Розділ VIII

ПОХОДЖЕННЯ МИСТЕЦТВА

Усі народи схильні до творчості. Кожний із них на своєму рівні розвитку створює мистецькі вироби, які вирізняють його серед інших. Праця створила людину. Праця дала перевагу їй над усіма істотами на Землі, і ця перевага зберегла людський рід. За останніми дослідженнями, людський рід існує близько двох мільйонів років, а вид *Homo sapiens* — до сорока тисячоліть. Але лише тоді, коли з'явилася людина сучасного типу, розпочався бурхливий розвиток продуктивних сил і суспільних відносин, особливо в останні півтисячоліття. *Homo sapiens* удосконалив техніку обробки каменю, почав використовувати нові матеріали: кістку і ріг, але це не стало визначальним у розвитку духовної та матеріальної культури.

Якісно новим явищем, яке з'явилося із цим біологічним видом, стало зображення — скульптурне, графічне, а також кольорові геометричні знаки, образи подоби предметів, які існують у природі. Цей вид діяльності умовно можна назвати художньою творчістю; він став найбільшим відкриттям, адже завдяки фіксації видимого світу залишалась інформація наступним поколінням. Це було першим кроком до винайдення писемності, оскільки сучасним фонетичним буквено-звуковим системам передувало менш досконале піктографічне письмо, що базувалось на конкретних зображеннях тварин, людей і т. ін. Лише в III—II тис. до н. е. піктографічне письмо переходить у буквено-звукове у шумерів і єгиптян, пізніше приходить у Середземномор'я та Європу. Але така модель не стала повсюдною. І досі деякі народи Крайньої Півночі, американські індіанці частково користуються піктографічною писемністю. Піктограма тісно пов'язана з образотворчим мистецтвом, а розвиток мови переплітається із синкретичним мистецтвом. Тому ці елементи становлять основу абстрактного мислення, що суттєво розширює умови пізнання світу, відрізняє людину від тварини.

Навчившись відображати якусь подію, людина “зупинила мить”, завдяки чому здобула владу над часом, заклала підвалини нової художньої форми буття.

Щодо першопричин походження мистецтва існує багато гіпотез і наукових концепцій. Історик Я. Рогінський стверджує, що людина почала творити лише тоді, коли соціальні якості її набули самодостатності, тобто в епоху, коли склалися форми родової організації (пізній палеоліт); Г. Плеханов доводить: “мистецтво — один із засобів спілкування”; Ф. Шіллер наголошує: “мистецтво — незацікавлена насолода”; С. Рейнак: “мета давнього мистецтва — магія, чаклунство мисливців”; О. Гушин: “мистецтво породили первісна магія та розвиток колективного трудового процесу”; Леонардо да Вінчі: “мистецтво — дитина природи, воно з’явилося для того, щоб людина наслідувала її”. Кожне твердження авторитетних учених і митців по-своєму аргументоване і заслуговує на увагу. Таким чином, *Ното sapiens у період, коли став людиною суспільною, покликав до життя специфічний, свідомий вид діяльності, який називається мистецтвом. Мистецтво істотно вплинуло на еволюцію цілого біологічного виду, підняло його на якісно вищу сходинку; праця стала творчістю; слово почало жити в часі. Думка одержала додаткову до мови форму абстрагування дійсності.*

Новий вид діяльності не був прямо пов’язаний із задоволенням матеріальних потреб; він був спрямований на задоволення духовних запитів, які з часом оформились у ті нові почуття, які ми, сучасні люди, називаємо естетичними. Художність на першому етапі ще не стала мистецтвом, але вона вже мала зародки майбутньої культуротворчості, тієї визначальної риси виявлення почуття людини, що здатна дати насолоду відчуття своєї єдності зі світом і відійти від грубого, практицизму, споживацького ставлення до природи.

Аналізуючи передумови походження мистецтва, доходимо висновку: *у людини завжди існував тісний зв’язок між виробничою та ігровою діяльністю — обряди, ігри, танці, театралізовані дієства безпосередньо пов’язані з виконуваною продуктивною роботою — полюванням, землеробством та ін.*

Споконвіку людина намагалася наслідувати рухи тварин і птахів, на яких полювала; поступово вони склалися у певну систему — народжувався танець, закріплювались навички та пошановувався

звір, якого було впольовано. Подібна архаїка збереглась дотепер. Так, народи Півночі після кожного полювання на морського звіра: кита, тюленя, моржа — обов'язково виконують обрядовий танець. Це своєрідна розповідь про вихід до океану, про перипетії, що там відбувалися. Популярні також танці оленярів, кожний з яких розповідає про цикли вирощення, випасу та кочівель оленів. У Центральній Європі ще й досі наявний відгомін виробничих процесів у творах хореографії (згадаємо ігровий танець “А ми про-со сяяли”). З ускладненням обрядової системи збагачувалась народна хореографія, з'явилися хороводи, жанрові, жартівливі, військові танці (як той же гопак) та ін. А танець завжди невіддільний від музики та співу.

Спочатку танці супроводжувалися лише поплескуванням у долоні або ударами якихось твердих предметів один по одному. Пізніше додалися ритмічні вигуки, спів, речитативна розповідь (так народилась пісня). З часом *людина відкрила, що удари предмета по предмету дають звуки різної тональності, вона почула, як співає тятива лука, черепашка, порожнина деревини та ін. Ці прості предмети підказали ідею створення музичного інструмента; тятива перетворилася на струну; виявилось, що струни різної товщини або довжини, виготовлені з різних матеріалів, дають різний звук.* Поєднуючи їх, люди навчилися робити арфи, скрипки, бандури, гітари, балалайки та ін. Зрізана очеретина і ріжок стали попередниками духових інструментів, обтягнутий шкірою горщик — барабанів і литавр. Кожний народ створював своє музичне мистецтво, склалися характерні типи співзвуч, ритмів, манер. Формувалась національна мова музики, завдяки чому можна легко відрізнити українську, японську, індійську, арабську, російську, французьку мелодію з-поміж інших.

Музика — це *відображення реальності в емоційно-ритмічному відтворенні почуттів та ідей, що виражаються через звуки певного ряду, в основі яких лежать узагальнені інтонації людської мови.*

Таким чином, на базі виробничого процесу витворювався мистецький, який фіксував ту чи іншу подію, що вразила людину і мала залишитись у її пам'яті. Відображення реальності у творах мистецтва пройшло довгий історичний шлях від примітивних форм до досконалих, людина використовувала новітні для свого часу технічні досягнення.

Найбільш яскраво образотворча діяльність спостерігається в архітектурі, яка розвивається з найдавніших часів і має глибокі історичні корені. Насамперед розвивалася побутова архітектура, яка пройшла шлях від природних схованок людини від негоди (печери) до вишуканих архітектурних комплексів. Трансформація житла така: печера, землянка, напівземлянка, наземне житло. Архітектурні споруди розвивались, удосконалювались і збагачувались залежно від географічних і кліматичних умов; їх оздоблення ускладнювалось виходячи з можливостей забудовника, майнового розшарування. Хтось будував хату, а хтось — палац.

Розвиток архітектури потребував зв'язків між будівлями; поселення переростали в населені пункти, протоміста і міста, постала потреба регулювання розселення. Так зародилось містобудування, що охоплювало функціональність планування, конструктивні особливості будівель, вирішення архітектурного простору, симетрії і асиметрії, ритму, пропорцій, масштабності окремих архітектурних споруд. Попередники залишили нам блискучі зразки і пам'ятки містобудування, якими людство заслужено пишається: Афіни у Греції, Рим в Італії, Париж у Франції, Санкт-Петербург у Росії, Нью-Йорк у США, Львів в Україні та багато інших.

З плином часу ускладнювалась архітектура, з'являлися нові ознаки, які переростали у стилі. Кожний із них одержував власну назву: романський стиль, готика, Відродження, бароко, рококо, класицизм, конструктивізм та ін.

Усе життя людину супроводжують речі побуту. Тривалий час вони вважалися декоративно-прикладним мистецтвом. У 60-ті роки ХХ ст. В. Касіян увів новий термін — декоративно-ужиткове мистецтво, чим відмежував їх від виробів декоративно-прикладного мистецтва, адже перше безпосередньо виконує прагматичні функції, а друге прикрашає побут.

Пам'ятки матеріальної культури поділяються на групи за практичним призначенням у побуті та виробничій діяльності. До першої належить хатне начиння: столи, стільці, ліжка, шафи, горщики, глечики, миски, рогачі, кочерги, рушники для витирання та ін., до другої — пам'ятки виробничої культури: плуги, борони, віялки, сіялки, лопати, граблі, сокири, теслярські та столярні інструменти, автомобілі, трактори, комбайни та ін. В окрему групу входить костюм, який має подвійне призначен-

ня: побутовий і для урочистих подій; розмежовується він також за соціальними ознаками: костюми панівних класів і нижчих соціальних станів.

Наслідуючи природу, людина намагалася максимально почуватися її часткою; вона почала уособлювати себе з тваринним світом і навколишнім середовищем, що стало висхідним пунктом тотемізму. Це сформувало ритуальну, а пізніше обрядову систему. Почав утворюватися міф як перехідний етап від ідеалістичного розуміння світу і перший крок до мистецтва *магії* — *засобу подвоєння реальності матеріально фіксованої подоби ідеї та маніпулювання цією подобою*. Вироблені цією системою обряди супроводжувалися наслідувальними імітаціями виробничого процесу, які були приурочені до календаря та життєвого циклу.

Міф в інформативному, культурному, естетичному плані багатший за ритуал, адже ритуал — це лише відображення сфери поведінки, практичних і ділових навичок, а міфологія — сфера “священних” і “таємних” знань. З часом міф втрачає “священні” і “таємні” знання, перетворюється на казку, завдання якої — розважати, моралізувати, виконувати “інформативну” роль для не-посвячених.

Розвиток мистецтва через міфотворчість і казку сформував релігійні постулати, які базуються на попередніх міфах, естетичних поняттях, моральних настановах, що виходять на рівень узагальнення, відповідають сутності розуміння суспільних відносин на певному етапі розвитку соціуму.

Художньо-мистецький процес ніколи не розвивається прямолінійно. Це не залежить ані від геніальності сучасних митців, ані від технічної бази, яку вони мають. Передумови суспільного розвитку потрібні для того, щоб людство могло сприйняти й досягнути створене художником. Суспільні відносини завжди ускладнюють культурно-мистецький процес, оскільки життєві ситуації та колізії потребують належного підвищення рівня естетизації, яке збагачує художнє мислення.

За спостереженнями культурологів, істориків і мистецтвознавців, багато мотивів, типів виробів у різних народів мають подібні характеристики. Етнограф О. Веселовський визначив причини подібності, вивів тезу про мігруючий сюжет, який однаково трактувався різними націями незалежно від їхнього місцезна-

ходження. Це яскраво простежується на прикладах усної народної творчості, виробах декоративно-прикладного та ужиткового мистецтва, адже речі, якими користується людина в побуті, мають суто функціональне призначення; у різних регіонах лише частково змінюється їх форма та декорування.

Завдяки розглянутій теорії всі напрямки, види і типи мистецтва різних народів можна класифікувати. *Художні впливи, які позначені мігруючим сюжетом, зумовлені такими факторами:*

- сприйняття естетичних якостей і художніх ідей, які визріли всередині певної культури та стали естетичною необхідністю. Культура сприйняття вибіркова, її базою є подібне у життєвих обставинах різних народів;
- подібності художніх явищ виникають завдяки тотожності історичних обставин; мистецький процес завжди проходить у своєму розвитку подібні стадії;
- адекватність художніх явищ зумовлюється діалектикою спіралеподібного розвитку художньої культури; кожний пік передбачає наступну трансформацію у вищій якості, ніж попередній;
- етноси, як і народи, народжуються в різні періоди, тому мають неоднакові досягнення, що створює ілюзію про більш розвинені та менш розвинені народи; згідно із законами діалектики кожний етнос, народ, нація розвивається у суворо детермінованому часі та просторі подібно до людини, яка також розвивається у часі та просторі, починає свій життєвий шлях, здобуває знання, формує уміння і навички, віддає їх і переходить в історичну пам'ять.

В історії культури прогрес проявляється не лише у відображенні нових найвищих форм життя, нових проблем та ідей, а й у вдосконаленні від епохи до епохи форм і способів образного бачення подій і явищ.

Кожна соціально-економічна формація диктує свої вимоги до культури і мистецтва, а митці у своїх творах виконували ці вимоги, утверджували ідеї певного ладу та світоглядної системи. Культурологи переважно фіксують і констатують факт приналежності пам'яток, дають можливість розширити розуміння тієї чи іншої формації через культурно-мистецький процес.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Якісно нове явище, вироблене *Homo sapiens*.
2. Різне і спільне у трактуваннях науковців про походження мистецтва.
3. Зв'язок виробничого циклу та передумов походження мистецтва.
4. Особливості декоративно-прикладного та ужиткового мистецтва.
5. Мігруючий сюжет, його особливості.

РЕЛІГІЯ ЯК ФОРМА КУЛЬТУРИ. РЕЛІГІЯ В УКРАЇНІ

Релігійні вірування, яких сьогодні на Землі багато, — це продукт суспільного розвитку. Вони відображають у своїх вченнях і доктринах риси соціальних епох. Тому релігія у сучасному світі є універсальним духовним явищем життя суспільства. Вона об'єднує на ґрунті моральних і духовних цінностей, догматів цілі народи, визначає конфесійні ознаки, консолідує громади віруючих, спрямовує їх на боротьбу проти негативних, з точки зору теології, явищ, зумовлює відправлення того чи іншого культу.

Будь-яка форма релігії незалежно від конфесійної приналежності має розглядатись і висвітлюватись з урахуванням особливостей виникнення та еволюції релігійних вірувань і вчень, ролі, яку вона відігравала на кожному етапі суспільного розвитку держави, народу, нації.

Релігія — це *історичне світоглядне явище, яке вивчається на наукових засадах, у комплексі теоретичних, історичних і культурологічних поглядів з урахуванням соціальної природи, закономірностей її виникнення та розвитку, уособлює форму суспільної свідомості.*

Релігієзнавство — це *комплексна галузь наукових досліджень, що вивчає суспільно-історичну природу релігії, її механізми в соціальних зв'язках з економічними, політичними і духовними структурами суспільства та її вплив на особистість віруючих у певні історичні періоди, розглядає релігію як складову соціуму, що у певний спосіб впливає на свідомість людини.*

Релігієзнавство поділяється на два великих напрямки (розділи):

- теоретичний — має філософську, соціологічну та психологічну складові;
- історичний — вивчає історію виникнення та еволюції релігій, вірувань у їх розвитку, взаємозв'язках, акцентує увагу на творенні нових і новітніх релігійних культів.

Поряд із релігієзнавством функціонує **богослов'я**; воно *стоїть на позиціях утвердження системи релігійних догматів, обґрунтування “абсолютних” істин, що доводять надчасову, надпросторову природу Бога*. Як правило, богослови кожної конфесії постулюють пріоритети лише свого напрямку, заперечуючи інші. Богослов'я — середньоадаптована система, яка враховує наукові досягнення і намагається втілювати їх у свої концепції, і це при тому, що раніше вони повністю заперечувалися іншими вірами. Згадаємо, як сприймалось отцями церкви вчення М. Коперника та Г. Галілея про значення і місце Землі у Всесвіті. На основі вироблених доктрин релігійні авторитети формують позиції церкви у суспільстві, прищеплюють віруючим догмати соціально корисних дій, залучають до церковних організацій і громад якомога більше прихожан. Богословська релігійна думка намагається спрямувати суспільний процес на сприйняття і реалізацію релігійних істин, викладених у канонічних книгах — Біблії, Корані та ін.

Релігієзнавство та богослов'я певною мірою є протилежними, незважаючи на те, що їх об'єднує один предмет дослідження. Це різні системи духовних і культурних цінностей, які не можна отожднювати.

Перейдемо до розгляду **релігії** як історичного явища і форми культури.

За трактуванням богословів, *релігія* (від лат. *religio* — зв'язок) — *це те, що пов'язує людину з Богом: “святе письмо”, культ та інші догмати, тобто це віра в існування Бога*.

Світське визначення релігії охоплює систему філософських, соціологічних, культурологічних, психологічних наукових знань, ґрунтується на історіософії, раціоналістичному підході, позбавленому ознак ідеологізованих і містифікованих теорій.

Релігія — одна з найдавніших форм суспільної свідомості та своєрідного відображення світу. Вчені матеріалістичного напрямку вважали релігію “фантастичним”, тобто неправдивим, негативним, антикультурним відображенням світу. Ф. Енгельс, вступаючи в полеміку з Є. Дюрінгом, наголошував на фантастичності релігії, переконливо доводив, що релігія виникла у процесі осмислення людиною сил природи, суспільних сил, що це одна з найдавніших форм духовного освоєння світу, що впливає з властивостей процесу пізнання.

Релігійні вірування пройшли через певні рівні трансформації свідомості людини, магічні дії, уявлення про струнко вибудовану систему світу, гіперболізовані та виведені до рівня моральних постулатів обряди, що є обов'язковими для кожного віруючого. Якщо такі форми суспільної свідомості, як мораль, політика та право, допускають варіативність, то релігія претендує на єдине, незаперечне універсально-догматичне бачення і розуміння дійсності. Відіграючи роль світоглядної системи, релігія однозначно визначає місце людини у світі, диктуючи їй правила повсякденної поведінки та норми міжособистісних стосунків.

Кожному напрямку людської діяльності притаманні фантастичні форми відтворення дійсності. Це характерно і для науки, і для політики, і для мистецтва. Художня фантазія є невід'ємною складовою митця. Людина споконвіку робила спроби відображати дійсність у фантастичних формах, оповідаючи про богів, героїв, демонів, духів. У цих відображеннях відбивались і трансформувались реальні події, набували надприродного забарвлення уявлення людини про світ, природу і буття. Таким чином, міфи, фольклор, де висвітлювалось як загальноновизнане, так і надприродне, були висхідним джерелом, витокami релігії.

Відомі дві протилежні теорії щодо того, коли і як виникла релігія. За твердженням богословів, релігія є надприродним божественним явищем, що існує споконвічно, а тому історія суспільства зобов'язана релігії. Науковці доводять, що людство налічує понад 3,5 млн років і охоплює величезний історичний період. Археологи стверджують, що перші релігійні уявлення склались в епоху верхнього палеоліту приблизно 40–20 тис. років тому, оскільки вже тоді жили люди сучасного антропологічного типу, які творили релігійні системи.

Ранні форми релігії зародились разом з фетишизмом, тотемізмом, магією, анімізмом. З переходом до класового суспільства сформувались та утвердились племінні релігії, де провідну роль відігравали культ вождя та духу предків. З виникненням політеїзму (багатобожжя) з'явився інститут жерців, які професійно “обслуговували” богів і божеств, виконуючи роль посередників між членами племені та Богом.

Інститут жерців сформував систему ідеологічного забезпечення, виконував творчі функції, складав міфи (від грецьк. *mýthos* — переказ, сказання), у сюжетах яких боги та герої служили взірцем

і пояснювали незрозумілі явища природи. У міфах відбивалися моральні погляди, естетичне ставлення до дійсності. Записані, впорядковані й догматизовані міфи стали базою для написання “священних” книг.

З утворенням інституту держави постала потреба привести пантеон богів до спільного знаменника і до моделі системи управління країною. Політеїзм почав втрачати значення; на зміну і як протиположність йому в останні роки старої ери починає утворюватись релігія єдинобожжя — монотеїзм, що зумовлювалось суспільними потребами. *У державі утворюються централізовані структури з єдиним царем, тому став потрібен один Бог, який би підтверджував його права на землю. Тоді народилась приказка: “На небі один Бог, на землі один цар”. Виникають такі світові релігії, як буддизм, християнство та іслам. Цей період став поворотним пунктом як в історії суспільства, так і в історії релігії.* Світові релігії передбачають звернення всіх народів незалежно від національності до єдиного Бога. Було уніфіковано культури, нівелювалася специфіка національної обрядовості, пропагувалася загальна рівність перед Богом усіх соціальних верств, перенесено в абстрактний вимір (у потойбічний світ) загальносоціальну справедливість. Завдяки такому космополітичному характеру світових релігій вони почали поширюватись по всіх континентах Землі.

Світові релігії визначили провідною ілюзорно-компенсаторну функцію щодо земного буття: реальність переходить у сподівання і бачення майбутнього ідеального світу як райського буття, де начебто панують рівність і свобода. Тому матеріалісти вважали релігію опіумом для народу, доводячи, що вона відволікає людство від активного життя. Проте опій може бути водночас і ліками, і отрутою залежно від дози. Тому потрібно знайти золоту середину, коли релігія йтиме поруч із заміщенням іншими духовними компенсаторами, які мають високий гуманістичний зміст, естетичну наповненість, формують у людини культуротворчі позиції для активного розвитку високогуманного суспільства.

Ідея кожної релігії — ідея Бога, тобто суть і сутність відображення ідеально-абстрактної людини, змодельованої на гуманістичних засадах. Загальнолюдський гуманізм не заперечує існуючих вірувань, національних традицій, звичаїв, він вбирає в себе їх кращі досягнення і ґрунтується на їх засадах. Можна ствердно говорити про поєднання найвищих ідей гуманізму релігії та кращих

гуманістичних засад суспільства, шукати і реалізувати в соціум той здоровий синтез, який, безумовно, може стати перспективним.

Після утворення релігійних систем у них формувались ієрархічні структури, які відповідали суспільним; релігійний пантеон наслідував світський. Для пошанування Бога та сонму божеств вироблялася ритуальна система з урахуванням регіональних і національних особливостей народів. Не завжди релігійні структури ототожнювались з постулатами сповідуваної релігії, адже церква часто й активно включається в систему економічних, політичних і культурних відносин, виконує безліч нерелігійних функцій. Так, монастирі в Європі тривалий час були майже єдиними культурними і науковими центрами; це стосується також буддистських і ламаїстських монастирів у Тибеті, Індії, де збережено велику кількість історичних і культурних цінностей. Багато релігійних організацій є активними борцями за мир, ядерне роззброєння, соціальну справедливість; священнослужителі подають приклад для наслідування у здійсненні добродійних справ. Згадаємо відомого прогресивного діяча і борця за соціальну справедливість, лауреата Нобелівської премії матір Терезу, для якої постулати релігії стали постулатами життя.

До утвердження світових релігій функціонували такі культові системи і релігії (наводяться у хронологічному порядку):

- племінні культури — магія, фетишизм, анімізм, тотемізм, землеробські культури, шаманізм;
- ранні національні релігії — Стародавнього Єгипту, народів Дворіччя, Стародавньої Індії, давньогрецька релігія, релігія Стародавнього Риму;
- пізні національні релігії — іудаїзм, індуїзм, конфуціанство, даосизм, синтоїзм, зороастризм, джайнізм, сикхізм;
- світові релігії — буддизм, християнство (православ'я, католицизм, протестантизм), іслам.

*З утвердженням світових релігій постало протистояння, а частіше заперечення та заборона племенних культур і ранніх національних релігій. У Центральній Європі, зокрема в Україні, це було особливо помітним, адже ця територія однією з останніх увійшла до системи світової релігії. Релігія аборигенів-українців у Візантії мала визначення “язичництво” або “поганство” (від лат. *paganus* — язичник, чужий). Щоправда, зараз цей термін “поганство” часто використовують не в тому значенні, яке він мав спочатку. У бого-*

словській літературі і, зокрема, як історичний та літературний цей термін визначає дохристиянську і нехристиянську релігію, при вужчому трактуванні — політеїстичну релігію. Усе, що пов'язане з язичництвом, точніше можна визначити поняттями “політеїзм”, “анімізм”, “фетишизм”, “шаманство”.

Одна з найстаріших провідних релігій світу — **буддизм** — *утвердилась в Індії понад 2,5 тис. років тому. Засновником її був Шак'я-Муні; провідна теза: страждання земне приводить до перемоги над злом, звеличує та утверджує “істинне над буттям”, постулат: земний світ — це лише підготовка до “життя” у “світі небесному”*. Головне — злиття з божеством, досягнення абсолютного спокою — нірвани. Ця теза сформульована у “третій святій істині”: “Що є святою істиною позбавлення страждань? Це повне позбавлення страждань, повне заперечення і усунення їх”.

Християнство як світова релігія тісно пов'язане з іудаїзмом. *Воно зародилося в середині I ст. н. е. у східних провінціях Римської імперії за глибокої кризи рабовласницького ладу.*

Нову віру проповідували серед іудеїв Палестини і Малої Азії “наставники справедливості”. Це, безумовно, були реальні особи, імена яких невідомі. Цілоком вірогідно, що їхні ідеї трансформувались і реалізувались в образі Ісуса Христа. Сучасні дослідження не заперечують, що така особистість існувала і могла стати засновником християнства. Оповідання про життя Ісуса Христа зафіксовані в Євангеліях, які було створено набагато пізніше від описуваних подій, і в багатьох випадках його образ гіперболізований. Досі не знайдено жодного рядка, який би написав сам Ісус Христос, хоча, за твердженнями Чвертьєвангелій, він був грамотною, освіченою людиною.

Християнство виникло як протест проти рабовласницької системи і порядків, які насаджувала Римська імперія, особливо щодо завойованих територій. *Спочатку християнство зустріло різкий супротив рабовласників. Проте з часом вони зрозуміли, що це є базою для формування в різних соціальних групах духу покори. З V ст. ця релігія починає завойовувати щодалі більше прихильників. Так, у 312 р. імператор Костянтин зрівняв християнство у правах з усіма релігіями Візантійської імперії, а у 324 р. проголосив державною релігією. У 325 р. він скликав у місті Нікеї Перший церковний собор, яким фактично закріпив союз між державою і церквою. Кожний із подальших соборів лише утверджував і догматизував християнські*

постулати в суспільстві. До початку XI ст. християнство було цілісним. Проте в 1054 р. стався розкол, у результаті якого утворились дві великі конфесії — західна католицька церква та східна православна.

Нині існують 15 автокефальних (незалежних, самостійних) православних церков: Костянтинопольська, Олександрійська, Антіохійська (Сирія, Ліван), Єрусалимська, Руська, Грузинська, Сербська, Болгарська, Кипрська, Елладська (грецька), Албанська, Польська, Румунська, Чесько-Словацька та Американська. Україна належить до православної гілки.

Базою православного віровчення є Біблія (від грецьк. *biblia* — книга, святе письмо) — Символ віри, затверджений Соборами 325 і 381 р. Розроблено стрункі ритуальну та обрядову системи, обов'язкові для виконання в усіх храмах.

Як православні, так і католики керуються основними постулатами, викладеними в Біблії; їх сповідують також інші релігійні християнські напрямки. Відмінність полягає, зокрема, у відправленні культових обрядів.

На Аравійському півострові в період розпаду родоплемінного ладу та формування централізованої держави *на початку VII ст. виник іслам, що вважається наймолодшою релігією світу (у перекладі з арабської слово “іслам” означає “покірність”). Тих, що сповідують цю релігію, називають відданими (з араб. — мусульманами, звідси друга назва ісламу — мусульманство). В Європі ця релігія дістала назву “магометанство” за зміненним іменем засновника Мухаммеда (Магомета).*

З Аравії іслам досить швидко поширився на країни Середнього Сходу, Єгипет, північну Африку, північну Індію, Індонезію, Середню та Малу Азію, Закавказзя, Європу. Нині іслам є другою після християнства найпоширенішою релігією світу.

Станом на кінець XX ст. всесвітня ісламська Ліга налічувала понад 800 млн послідовників, які проживають більш як у 120 країнах світу, у 28 з них іслам є державною релігією, зокрема в Ірані, Пакистані, Мавританії та ін.

Основні постулати ісламу викладені у “святій” книзі мусульман — Корані (від араб. — читання), що створювався протягом VII–VIII ст. Положення Корану покладені в основу мусульманського феодального права — шаріату. Провідними є такі тези віровчення ісламу:

- віра в єдиного Бога Аллаха і його посланців на землі Мухаммеда та Алі; Аллах — один, невіддільний і єдиний;
- пошанування “священного писання” (Корану);
- щоденна п’ятиразова молитва — намаз (перед намазом обов’язкове ритуальне обмивання водою або піском);
- сплата податку (закят) на користь бідних; він може доповнюватись садаком — добровільними пожертвами;
- дотримання посту — уразу (зараз цю вимогу спрощено);
- ходіння на молитву до Мекки — хадж (покаяння у гріхах і прилучення до святих);
- священна війна з невірними — джихад, або газават (цей догмат застосовується виходячи з політичної ситуації, власне, як і завжди).

Усі світові релігії мають досить складну обрядову систему, що виконується впродовж усього календарного року.

Світові релігії активно використовують культурно-мистецький процес, добре розуміючи, що ідею легко і продуктивно можна провести через художні твори, бо в цьому разі вона засвоюється найповніше.

Вироблені світовими релігіями моральні та правові засади частково ввійшли до світської практики. На жаль, вони не завжди виконуються. Так, провідні заповіді християнства “не убий”, “не кради”, “не бреш” у суспільстві більшою мірою декларуються, ніж реалізуються, ними керуються лише окремі індивідууми, але це, скоріше, виняток, ніж правило.

Зі зміною світоглядної системи, яка відбулась у Київській Русі в X ст. з переходом від протодемократичної системи — язичництва до авторитарної — християнства, відбулись значні зміни як у суспільстві, так і в культурно-мистецькому процесі. На зміну своєрідним культурним національним цінностям прийшли візантійські, які поступово витісняли рідне і в XVI—XVII ст. майже повністю оволоділи думками і душами людей; залишилися лише окремі ремінісценції як спогад про пошанування язичницьких культів.

З утвердженням національної незалежності та проголошенням держави Україна постало питання про визначення свободи світогляду і віросповідання, тобто надання громадянам України можливості та права сповідувати будь-яку релігію або бути атеїстом. Щоправда, атеїзм — це також своєрідна релігія.

Нинішній розподіл християнських концесій в Україні ілюструє наведена таблиця.

Область, територіальне утво- рення	Кількість зареєстрованих общин					
	УПЦ	протес- тантські	УГКЦ	УПЦ-КП	УАПЦ	РКЦ
Вінницька	637	198	10	66	20	115
Волинська	463	258	10	187	13	24
Дніпропетровська	283	198	3	19	13	8
Донецька	304	304	16	45	1	46
Житомирська	459	165	5	73	3	102
Закарпатська	508	317	299	3	—	84
Запорізька	172	176	2	41	1	7
Івано-Франківська	23	76	664	270	151	25
Київська	416	256	7	208	9	7
Кіровоградська	172	120	—	10	4	1
Луганська	246	144	2	5	2	17
Львівська	62	207	1460	362	352	126
Миколаївська	164	124	5	61	3	5
Одеська	384	217	7	30	2	9
Полтавська	278	121	1	47	7	1
Рівненська	493	295	2	234	14	2
Сумська	287	117	2	35	—	2
Тернопільська	114	127	751	177	295	73
Харківська	214	133	5	11	10	5
Херсонська	195	113	6	21	12	10
Хмельницька	721	215	16	69	60	118
Черкаська	308	230	1	52	20	6
Чернівецька	383	314	13	113	—	25
Чернігівська	350	99	2	49	—	1
Автономна Республіка Крим	353	167	4	16	2	12
Київ	93	212	8	66	20	11
<i>Разом</i>	7911	4879	3301	2270	1022	751

Примітка. УПЦ — Українська православна церква; УГКЦ — Українська греко-католицька церква; УПЦ-КП — Українська православна церква, Київський патріархат; УАПЦ — Українська автокефальна православна церква; РКЦ — Римсько-католицька церква.

Право свободи світогляду і віросповідання зафіксовано в міжнародних документах, зокрема в “Хартії прав людини”, “Загальній декларації прав людини”, що прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., і продубльовано в міжнародному “Пакті про громадянські та політичні права”, прийнятому 21-ю сесією Генеральної Асамблеї ООН 16 грудня 1966 р., який набрав чинності 23 грудня 1976 р. У ст. 18 Декларації і ст. 18 Пакта написано: “Кожна людина має право на свободу думки, совісті й релігії, вона може приймати релігію за своїми переконаннями, вибором та здійснювати свободу сповідувати свою релігію або переконання публічним чи приватним порядком та виконувати релігійні чи ритуальні обряди”. У ст. 35 Конституції України, прийнятій на сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р., також зазначене право громадян на свободу світогляду і віросповідання. Ця стаття практично повторює статті міжнародних документів і не суперечить їм. Таким чином, законодавство України в питанні прав людини відповідає міжнародним нормам.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Визначення релігії та характеристика її напрямків.
2. Походження терміна “релігія” та його трактування.
3. Назвіть відмінності буддизму.
4. Культурологічні особливості християнства.
5. Охарактеризуйте іслам.

ІСТОРИЧНЕ ПОБУТУВАННЯ (БУТТЯ) ЛЮДЕЙ ЯК ФЕНОМЕН КУЛЬТУРИ

Культурно-мистецькі процеси невіддільні від історичного розвитку суспільства. Вони охоплюють економічний, політичний і виробничий досвід народів і держав. Методологічними складовими їх класифікації є різні концепції цілісного культурно-історичного процесу, універсальної еволюції: специфічна еволюція; циклічний, або цивілізаційний, варіант. Кожна із цих концепцій має певну специфіку.

Концепція універсальної еволюції дає можливість визначити базові закономірності культурно-історичного процесу, загальну тенденцію розвитку основних культурних форм, систем і підсистем напрямків культури. Універсальна концепція робить спробу через конкретне вивчення окремого регіону довести значущість культурної інтеграції для порівняльного аналізу соціокультурних систем в еволюційній перспективі різних стадій розвитку сім'ї, народу, держави. Вона пропонує вивчення культурно-мистецьких процесів за такими розділами: культура первіснообщинного ладу; культура рабовласницького суспільства; культура епохи феодалізму, буржуазна (капіталістична) культура; культура нового і новітнього часу.

Новітні дослідження і вироблені модельні засади наукового осмислення культури пропонують вважати культуру цивілізацією. Щоправда, ці поняття не завжди тотожні, хоча й тісно взаємопов'язані. Доведено, що **цивілізація** — це певний рівень розвитку, певний тип культури з яскраво визначеними, характерними ознаками. Керуючись цією науковою концепцією, можна вивчати близькосхідну, античну чи іншу цивілізацію; при цьому модель залишиться незмінною, а напрямок дослідження залежатиме від того, яку точку зору обере дослідник, адже напрямків багато: філософія, історична типологія культури, етнографія, мистецтвознавство, етика, естетика та ін.

Поняття “цивілізація” як соціокультурна єдність активно почали вивчати наприкінці XIX ст. У XX ст. М. Данилевський виокремив *12 автономних цивілізацій, або історико-культурних типів: єгипетську, китайську, асиро-вавилонно-фінікійську, індійську, іранську, єврейську, грецьку, римську, аравійську, германо-романську, або європейську, мексиканську, перуанську*. Згідно з нормами цієї типології доходимо висновку:

- кожна велика цивілізація — це своєрідний архетип, вибудований за власним оригінальним планом;
- життя і побутування у просторі й часі має певні межі, одна цивілізація змінює іншу;
- порівняльне вивчення часткових і загальних ознак цивілізацій сприятиме глибшому розумінню історії в цілому.

Кожний дослідник, розглядаючи зазначену проблему, шукав власні підходи і вирішення з метою наукового обґрунтування своєї концепції. Так, філософ О. Шпенглер виокремив вісім основних культур. А. Тойнбі на основі порівняльного аналізу доводив, що людство поділяється на самозамкнені, дискретні одиниці — цивілізації. Він не класифікує їх як культури, а зводить до узагальненого чинника, вважаючи культурними спільнотами.

Своєрідну концепцію типів культури вивів відомий вчений Дж. Фейблман. На його думку, внутрішня специфіка культури визначається культурно детермінованою поведінкою індивіда. При цьому він виокремлює п’ять її провідних типів: допервісно-общинний, первіснообщинний, військовий, релігійний, цивілізаційний. Щоправда, він обумовлює окреме функціонування ще двох: наукового та постнаукового. Усі вони є магічними системами цінностей, які можуть взаємозамінюватись або просто замінювати одна одну в будь-якій послідовності. Як правило, це рухливі утворення, до яких входять два і більше типів культури. Такі утворення не можуть мати ідеальної моделі та завжди мають перехідні форми. Тому належність конкретної культури до якогось ідеального типу суто умовна.

Філософсько-культурологічні визначення цивілізаційних процесів доповнюють історичні і так само поділяються на періоди: бронзовий вік; період великих цивілізацій, або “осьових”, за К. Ясперсом; язичницький — християнський період (перевага віддається біблійній точці зору, як у Г. Гегеля чи С. Соловйова);

традиційне суспільство (мається на увазі сучасне); докапіталістичне суспільство, за К. Марксом; рабовласницький лад, феодалізм, капіталізм, за історичним матеріалізмом; Схід — Захід, їх протистояння та єдність; Близький Схід — Китай, Індія, Західна Європа — типологічні критерії, за М. Вебером; нормальні цивілізації — цивілізації відхилення, за Р. Геноном, М. Петровим.

Відомі періоди історії та нечисленні пам'ятки сягають віку приблизно 2,7 млн років. У більшому обсязі історія людства простежується впродовж останніх 40 тис. років. Помітними стають тенденції ускладнення виробничого процесу, соціально-економічних і політичних відносин. Вивчаючи пам'ятки матеріальної культури, можна простежити розвиток суспільства, культурно-мистецьких процесів. За всю історію людства зроблено лише кілька глобальних винаходів, які істотно вплинули на розвиток цивілізації. Це винайдення колеса, гончарного круга, освоєння вогню, виплавляння металів, особливо заліза, та книгодрукування. Усі похідні від них наукові розробки лише доповнювали та модифікували їх, вони й сьогодні активно служать людині.

Із розвитком соціально-економічних відносин ускладнилось розуміння моральних критеріїв, почалося їх формування. Однією з провідних стала категорія етики — совість, яка характеризує здатність особистості здійснювати моральний самоконтроль, формувати моральні обов'язки, вимагати від себе та інших дотримання певних норм і самооцінки вчинків. **Совість** — це *суб'єктивне усвідомлення своєї відповідальності та обов'язків перед собою та суспільством*. Керуючись власною совістю, людина порівнює свої вчинки з діями суспільства і виводить моральний імператив. Досить часто виникають суперечності між розумінням і відчуттям совісті індивіда та розвитком суспільства, що породжує конфліктні ситуації, які базуються на різних сприйняттях категорії совісті. Особливо це помітно нині серед політичних лідерів, які очолюють численні партії: вони мають різне бачення морального, економічного і політичного розвитку держави.

Керуючись установками категорії совісті, люди виробляють модель співпраці спільнот, особливо в системі організації управління сферою економіки, виробництва, культури. Совість передбачає співпрацю, водночас визначає моральний критерій співчуття до партнера, необхідності допомоги йому в критичних ситуаціях.

Важливу роль у міжособистісних нормах відносин відіграють звичаї, які з часом стають традицією. **Звичай** — це *найпростіший тип культурної регуляції, який базується на звичних зразках поведінки у певний час, певному місці*. Наприклад, звичай вітати старших, пошановувати їх став традицією. Обряд перейшов у ритуал, що унормовувало формалізовану поведінку. Дійства, які мали символічне значення, часто були позбавлені доцільності, але зміцнювали зв'язки як між окремими особами, так і між групами, наприклад домовленість про дружні взаємовідносини, поділ територій тощо. У переважній більшості обряди, звичаї, традиції, що є загально визнаними в суспільстві, не пояснюються, а сприймаються як належне всіма членами спільноти. Вони виконують нормативні функції регулювання поведінки й обов'язкові для всіх. Завдяки їм формуються неповторні риси, які відрізняють один народ від іншого, визначають його своєрідність. Саме тому індивідууму завжди важко адаптуватися в інокультурному середовищі. У кожного суспільства існують своєрідні обрядові системи, притаманні лише йому; рівень виконання їх визначає знаковий статус певного суспільства.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Концепції історико-культурного процесу.
2. Характерні ознаки цивілізації.
3. Характеристика провідних автономних цивілізацій.
4. Характеристика моральних критеріїв.
5. Звичаї, обряди, традиції та їх роль у формуванні своєрідних рис народу.

ВЗАЄМОДІЯ КУЛЬТУР І НАЦІОНАЛЬНА САМОБУТНІСТЬ НАРОДІВ

Вершиною розвитку біологічного світу є людина. Вона свідомо розвиває виробництво, забезпечує матеріальні блага, створює умови для культурно-мистецького процесу. Людина — це біосоціальна субстанція, яка генетично пов'язана з іншими формами життя, здатна до відтворення, мислення, володіє мовою, морально-естетичними якостями. Буття людини завжди соціальне; вона має розум, створює цінності, постійно розвивається, їй притаманні свідомість та сприйняття позасвідомого, спілкування із собі подібними, що дає можливість піднятися над природою. У стародавній міфології та філософії людина на протигагу великому світу (макрокосму) є світом малим (мікрокосмом).

Найтиповішу систему філософського бачення людини розробив М. Шелер. Він виокремив п'ять категорій: *теїстичну (іудейську та християнську); античну ("людини розумної"); натуралістичну; прагматичну ("людини діяльної"); уявлення про людину як мавпу, що з'їхала з глузду на "духовних" поглядах, завдяки чому надмірно захоплюється собою.* Остання теза особливо популярна у сучасній філософії. Античні філософи сформулювали оригінальний погляд на людину, визначивши її як "політичну тварину", тобто суб'єкт, який має потяг до соціальності. Принципово відмінну від інших концепцію людини розробило християнство, яке стверджує, що це ідеальне створіння втілює тілесно-почуттєву субстанцію, наділену розумом і духовністю, тому людина — центр і вища мета світобудови. Вона — образ і подоба Бога, тому наділена свободою волі, має право та можливість вибору індивідуалізму чи універсалізму.

Людина віддає перевагу колективним формам співжиття, які диктують певні умови, способи та методи спілкування, морально-етичні відносини. Тому вчені, особливо філософи, ставили питання про визначення якісних характеристик людини. Одним із

перших досить жорстко сформулював запитання “добра чи зла людина?” Блаженний Августин. Відповідь і досі шукають філософи, психологи, соціологи, культурологи та ін.

Кожному етносу, нації притаманна самобутність, зокрема, у культурі. Повсюдне утвердження культурних досягнень потрібне задля повноцінного функціонування народу на кожному історичному етапі; це зберігає його, визначає ідентичність поміж іншими народами, що є своєрідною регуляцією соціокультурних процесів. *Самобутня ідентичність завжди пов'язана з культурною терпимістю до інших цивілізацій.* Однак часто утвердження себе серед інших має агресивні тенденції, особливо у двох випадках: коли формується свідомість та коли етнос сходиться з історичної арени чи його витісняє інший, пропонуючи натомість свою культуру чи продукт субкультури. Нині ця проблема гостро стоїть перед багатьма країнами. ЮНЕСКО наголошує, що життєве ядро культури — це той динамічний принцип, через який суспільство, базуючись на минулому та спираючись на внутрішні можливості, засвоює зовнішні досягнення, що відповідають його потребам, постійно розвивається. Це дасть змогу зберегти особливості народів, підняти культурні характеристики та свідомість.

Поняття “самобутність” тісно пов'язане з політичними поняттями “незалежність” і “суверенітет”, оскільки без усвідомлення власної самобутності не можна бути незалежним.

Наука, що вивчає історичне походження народів та етносів, дебатуює питання про чистоту чи відрубність націй, але, як показує історичний аналіз, “чистих” націй на землі немає і не може бути, оскільки відбувались великі переселення народів, воєнні походи, міграційні процеси, коли люди невеликими групами або цілими народами переходили з одного місця на інше, освоюючи нові території, змішувались з аборигенним населенням або витісняли його. Мігранти приносили свої культурні цінності, асимілювали корінне населення або асимілювалися самі. Прикладів історія знає багато: еллінізм, який Олександр Македонський запроваджував майже по всьому Середземномор'ю, загальноєвропейська римська експансія, останній приклад Радянського Союзу, американізація значної частини земної кулі. Культурна асиміляція може відбуватися також під впливом релігійної експансії, особливо під час зміни світоглядної домінанти, коли аборигенна релігія змінюється на “загальноприйнятую”.

Зазначені процеси мають як негативне, так і позитивне значення, оскільки зумовлюють синтез культурно-мистецького процесу, збагачують національні культури. Так, в європейській культурі завдяки арабському посередництву в західних цивілізацій активізувався інтерес до античної культури. Схід збагатив рицарське середньовіччя Європи. Дантові запозичення образів у відомого мусульманського філософа Мухітдіна ібн-Арабі, візантійські канони в архітектурі визначили особливість стилів Західної Європи. Особливо помітними ці тенденції стали на початку ХХ ст. Так, до Європи прийшло мистецтво Індії, Японії, Океанії, а також негритянське мистецтво, під впливом яких європейські митці завдяки культурно-мистецькому синтезу досягли високих результатів, сформувалися такі непересічні творчі особистості, як П. Гоген, П. Пікассо та ін. Взаємовплив Сходу і Заходу позначився на філософській та мистецькій школах Росії, що суттєво збагатило творчість Ф. Достоєвського, М. Бердяєва, В. Соловйова, Вяч. Іванова, О. Скрябіна та ін. У художній творчості з'явилися нові виразальні засоби, розширилась світоглядна база.

Проте активне введення чужих культурних цінностей зумовило конфліктну ситуацію. У світоглядну систему прийшли люди, налаштовані проти традиційних релігій, культур. Поряд із цим виникло багато релігійних об'єднань і новітніх культів: спиритизм, містицизм, окультизм, теософія та ін. Усе це разом з нестабільною економічною та політичною обстановкою кинуло Європу у вир Першої світової війни, революцій. Через це Європу лихоманило близько півстоліття аж до завершення Другої світової війни.

Поступальний розвиток і розвиток на рівні конфлікту прискорюють культурну динаміку, що активізує зміни як усередині самої культури, так і у зв'язках з іншими, формує цілеспрямований характер, визначає зміни, умови та механізми реалізації вироблення нової моделі. Світова наукова думка нагромадила величезний обсяг ідей, уявлень і концепцій, що обґрунтовують динаміку культури, виводять закономірності еволюційних змін історичного розвитку, показують їх спільність на рівні інформаційно-кібернетичного аналізу в мистецько-творчій та управлінській діяльності.

Динаміці культури притаманна стійка взаємодія її компонентів — періодичність, спрямованість, поступальність. Все розвивається у своєму часі та просторі. Це зумовлюється системою

життєзабезпечення, економічною діяльністю, соціальними інститутами, організацією, нормами діяльності, образом сприйняттям, інформаційною та управлінською активністю, рівнем суспільства чи держави. Але кожен народ долає ці перешкоди і робить свій внесок у загальнокультурний розвиток народів Землі.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Категорії філософського бачення людини.
2. Самобутня ідентичність цивілізації.
3. Чи можлива “чистота” нації?
4. Значення культурної асиміляції.
5. Особливості динаміки культури.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР, СВІДОМІСТЬ І САМОСВІДОМІСТЬ ЯК ФЕНОМЕН КУЛЬТУРИ

Кожний етнос, кожний народ має риси, притаманні лише йому. Науковцями це визначається як характер нації, народу.

Характер (від грецьк. *character* — риса, особливість) — це *сукупність моральних якостей народу, нації, особистості, які визначають об'єкт моральної оцінки та є предметом морального виховання людини суспільством. Характер нації чи людини найяскравіше проявляється в їхній поведінці. Умовно складові характеру розрізняють так: ідейність, свідомість, принциповість, ініціативність, переконання, які характеризують ставлення народу, людини до праці (працелюбність чи споживацтво), до власності (ощадливість чи користолюбство), особливості міжособистісних стосунків як усередині нації, так і у зв'язках з іншими народами (людинолюбство і людиноненависництво, повага і зарозумілість, ввічливість і грубіянство); якості, що розкривають риси людини (правдивість, вірність, щирість, лицемірство, підступність). До останніх належать вольові якості особистості, притаманні також народу: самолюбство, самовладання, витримка, мужність, сміливість, боягузтво. Мораль кожної суспільно-економічної формації виробляла специфічні уявлення про характер і взірці позитивних чи негативних моделей поведінки, морального виховання громадськими інституціями.*

У періоди активної пропаганди релігійних концепцій створювалися моделі відповідності характеру до життя “святих праведників”, які переборювали потяг до радощів земного буття. У період формування буржуазних відносин пропагувався образ ошадливого господаря, який накопичення первинного капіталу ставив понад усе. У період перерозподілу та стабілізації накопиченого ка-

підалу почав утверджуватись характер впевненої в собі людини, яка забезпечена матеріально і може займатися меценатством та благодійництвом. Надмірне заселення територій, зокрема Європи, спровокувало завойовницькі війни з метою розширення життєвого простору та одержання прибутків. Колонії європейських країн (Англії, Франції, Німеччини, Португалії та ін.) були розкидані по всіх континентах. Росія в XVII–XVIII ст. “освоїла” Урал, Сибір, Аляску і частину Канади.

Національний характер позначається цілісністю, але в кожній спільноті формуються окремі угруповання, які своєрідно сприймають особливості моделі загальнонаціонального визначення. Так утворюється опозиція, яка може бути як конструктивною, так і деструктивною. Це залежить від багатьох чинників, насамперед від рівня політичної культури опозиційних структур, які можуть позитивно вплинути на розвиток держави, а можуть призвести до її розвалу, як, наприклад, у СРСР, Югославії та Чехословаччині наприкінці XX ст. Причина тут абсолютно тривіальна — опозиція не знайшла спільної мови із владними структурами з тим, щоб виробити компромісне рішення. В усіх постсоціалістичних країнах люди, які прийшли в управління з опозиції, є “взірцями” класичного бюрократизму в системі управління.

Зрозуміти особливості національного характеру можна лише через порівняльно-культурологічні дослідження, які передбачають вивчення культурних процесів, їх досягнень на основі порівняльного аналізу з тим, щоб виявити та ідентифікувати схоже та відмінне у культурно-мистецькому процесі певного етносу. У галузях соціально-гуманітарних наук дослідження на основі порівняльного аналізу найбільш помітні у спрямуванні історико-культурних студій, порівняльному мовознавстві, літературознавстві, мистецтвознавстві, антропології, орієнталістиці, порівняльній політології. Визнання факту, що існують культурні розмаїття різних народів, історичних епох, цивілізацій, стало висхідною базою досліджень. Важливо також, що науковці широко використовують дані порівняння, аналізу, варіативні модифікації культурних показників, що уможливує порівняння регіональних самостійних культур, які сформувались за всю історію людства, та етапів загального поступального розвитку. На цьому ґрунті виведено порівняльно-типологічні методики, які активно використовують досягнення соціальної статистики. У соціально-культурних дослідженнях набу-

вають популярності субкультурні порівняння підсистем, які суттєво відрізняються від культур подібного типу. Залежно від спрямованості визначаються чотири типи як провідні:

- соціокультурний простір стає предметом досліджень, а порівняльний аналіз — допоміжним інструментом для уточнення специфіки об'єкта;
- порівнювані культури стають об'єктом дослідження, визначають орієнтацію на виявлення тієї чи іншої культурологічної характеристики;
- порівнювані характеристики є одиницею аналізу при вивченні цілісних соціальних систем;
- дослідження мають транснаціональний характер, тобто коли окремі культури вивчаються і вважаються елементами загальної системи. При цьому потрібно з'ясувати визначення типологічних понять при виборі порівняльних показників, щоб вивести найоптимальнішу систему кодування з метою утворення моделі загального.

Національний характер формує національну свідомість, яка відображає соціальне буття. Остання охоплює весь життєвий спектр: виробничі, економічні та політичні відносини, культурно-мистецький процес. Усе це уособлює психологічний рівень моральних стосунків як у самому об'єкті, так і у його зовнішніх зв'язках.

Кожна історична епоха має певні особливості. Історичний процес розвивається циклічно, мирні періоди співжиття чергуються з конфліктними, переважно воєнними, коли ставиться мета: загарбницька — одержати нові території; міжетнічна — певну кількість людей вивести з території, як це, наприклад, відбулось у Європі в період хрестових походів.

На жаль, людство дуже любить воювати. За підрахунками воєнних істориків, за останні 5500 років відбулося понад 15000 воєн, де загинуло понад 4 млрд чол. За цей період мирними були лише 292 роки. Витрати на війни становили близько 500 квінтільйонів швейцарських франків — сума надзвичайно велика (при цьому не враховувались збитки). Війни постійно дорожчають. Якщо під час Другої світової війни один солдат коштував 33 тис. дол., то в 1986 р. вже — 666660 дол. Витрати на озброєння також величезні. Так, у 80-ті роки ХХ ст. танк “Абрамс” коштував 2 млн дол. За ці гроші можна було збудувати школу із загальною кількістю 500 класів по 30 учнів у кожному. На кошти, які щорічно витрачаються у світі

на озброєння, можна було б протягом п'яти років виконати всі завдання, що стоять перед Всесвітньою організацією охорони здоров'я.

Свідомий вибір морального імперативу визначає поведінку людей, їхнє почуття обов'язку перед суспільством. Ця моральна домінанта визначає мотивації вчинків, творення моральних цінностей, якісних ознак суспільних відносин, ідеалу народу.

Моральна свідомість формує одну з провідних категорій етики — совість, завдяки якій особистість здійснює самоконтроль у своїх діях, що утверджує людину, визначає її належне місце у громадських структурах, виробляє особистісні переконання, виявляє її честь і гідність. На цій основі формується категорія національного інтересу, яка поєднує індивідуальні загальнолюдські та державні установки. Лише в цьому разі можна досягти кінцевої мети — об'єднати нації у творенні та становленні держави.

Вищий рівень формування національного характеру, свідомості нації — вироблення ідеї, що визначає прагнення до високої мети, якій присвячується все життя.

Особистості притаманна ідейність як моральна якість, що характеризує одну з найважливіших форм моральної самосвідомості, визначає її життєдіяльність і зумовлює систему вчинків, що допомагають втілити певну ідею в життя. Особистість завдяки своїм переконанням обирає єдино правильний шлях до поставленої мети. У результаті формуються позитивні якості — героїзм, благородство, самопожертва, але, на жаль, спостерігаються й негативні — безпринципність, лицемірство, цинізм, особливо в політичній діяльності, догматизм і нігілізм в ідеології. Відмежувавшись від негативного, маємо визнати, що найвищий рівень ідейності — це позитивна якість народу, що сприяє створенню ідеалу, який утверджує людину в суспільстві, суспільство — у державі, усіх разом — у співдружності країн.

Ідейність та ідеал визначають обов'язок особистості перед суспільством. Обов'язки поділяються на дві великі групи. До першої належать світоглядні засади — релігійна мораль і політична культура. За систематикою їх можна об'єднати в одну групу. Щоб вони реалізувались у суспільних відносинах, потрібний мінімум догматів для максимального їх сприйняття широким загалом.

До другої групи належить система суспільних відносин, складовою яких є культурно-мистецький процес як провідний формуючий

чинник морально-етичних засад у суспільстві. Залежно від політичної, світоглядної моделі, виробленої керівними структурами, або за її відсутності суспільство споживатиме пропоноване чи нав'язане мистецтво адекватно рівню розвитку на певному етапі. Як приклад розглянемо становище, що склалося в Україні після розпаду СРСР. За відсутності чітко визначеної культурної політики в Україну широким потоком увійшло те, що давно викинуто на смітник західною культурою — пропаганда насильства, вбивства, секс, тобто все, що формує, особливо у молодого покоління, нігілізм, неповагу до власної держави, її історичного минулого та сьогодення.

Висока ідея національної ідентифікації як усвідомлення ролі та значення свого народу в міжнаціональній спільноті за кінцеву мету ставить національне державотворення. Як ідеальна модель вона передбачає утворення державних структур на демократичних засадах, коли всі народи, що проживають на території країни, мають рівні права і рівні обов'язки перед державою. Кожна багатонаціональна держава для самоутвердження, а також утвердження національних інтересів має виробити таке законодавство, яке не суперечить нормам міжнародного права, сприяє розвитку національної освіти, виховання, культури. Мають бути дотримані обов'язкові умови, щоб усі етнонаціональні групи мали рівні права, можливість збереження і розвитку своїх національно-культурних закладів, інституцій, інформаційної мережі та ін.

Таким чином, у державі мають ідеально поєднуватись національне і загальнолюдське. Незважаючи на те, що провідна нація займає особливе становище, усі інші мають бути поважаними, оскільки вони становлять державу як єдину цілісність.

На початку ХХ ст. оприлюднено маніфест Рассела–Ейнштейна зі зверненням до людей: “Пам'ятайте про те, що ви належите до роду людського, й забудьте про все інше”. Перша його частина констатувала політичну інтеграцію у світі (було утворено європейську співдружність, блок соціалістичних країн, які успішно співпрацювали до 1991 р.). А от друга частина виявилась досить абстрактною: умоглядні декларації про подолання політичних, ідеологічних та інших відмінностей, що уможливило б об'єднання націй, і досі звучать на рівні побажань. Цілком вірогідно, що нівелювати класи, об'єднати держави набагато легше, ніж звести нанівець націю, адже нація — це динамічна субстанція, а не

перехідна історична функція. Досвід свідчить про “живучість” нації в історичному часі. Нація є визначальним фактором при утворенні держав саме за національними ознаками, що й підтверджується практикою. Так, на уламках Радянського Союзу та Югославії утворюються національні держави, об’єдналася Німеччина, розпалася Чехословаччина та ін. Цей процес, напевно, триватиме. Будемо сподіватися, що це відбуватиметься мирним шляхом.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Визначення та обґрунтування національного характеру.
2. Порівняльний аналіз у визначенні національної свідомості.
3. Порівняльно-типологічні методика, за якими вивчаються типи культур.
4. Національний характер і національна свідомість.
5. Національна ідея та ідеал.

КУЛЬТУРА XX ст.

У XX ст. відбулась низка революцій, які суттєво змінили систему мислення людей, приголомшили всю Європу і вплинули на історичні процеси, що відбуваються на інших континентах. Культурно-мистецький процес збагатився новими видами — фотографія, кінематограф, з другої половини століття — телебачення. *Популярними стали формальні течії, які дали мистецтву як позитивну, так і негативну системи цінностей; з'явилося нове спрямування — масова культура, яка працює на догоду певним силам — політичним партіям і рухам, яких наприкінці XIX — на початку XX ст. з'явилося безліч. Відбувся поділ між високою культурою і маскультурою. Із розвитком поліграфічної промисловості, потягом людей до одержання примітивної інформації широко розповсюдилась “бульварна” та “жовта” преса, що висвітлює побут вищих класів, недосяжний, але бажаний для широкого загалу.*

Усі перелічені та багато інших чинників культури і мистецтва спричинилися до революцій у державах, які утворились на постреволюційних просторах, склався своєрідний культурно-мистецький процес, який заслуговує на увагу і вивчення. Виник новий напрям культурології — політична культура як своєрідний феномен суспільних відносин; їй приділяють увагу як ліві, так і праві партії.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. загострилася боротьба між академічним мистецтвом з усталеними традиціями та міцною професійною школою і новостворюваними напрямками. Академісти віддавали перевагу архаїчним сюжетам, біблійним темам, далеким від життя, відірваним від сучасності. Окремі митці, особливо ті, хто вийшов з пролетаризованого середовища, намагалися вводити теми, де змальовувалося щоденне життя трудового люду, його надії та сподівання. Цьому сприяли революційні процеси, які зароджувалися в суспільстві. Окремі групи суспіль-

ства поділяли революційні настрої, ставали на шлях боротьби за нове життя і нове мистецтво.

Артистичною столицею був Париж; французькі художники “диктували” моду, виробляли нові напрямки. Вони першими відмовились від традиційної форми, зосереджували увагу лише на враженні від неї (від фр. *impression* — враження). Обурені глядачі називали їх “*fauve*”, буквально — дикий; звідси — фовізм. У Францію на навчання, стажування, а також з метою самоутвердження приїжджали митці з усього цивілізованого світу; тут вони набували досвіду боротьби за утвердження своїх мистецьких ідей, нового бачення і все це привозили додому. Тому новітні течії швидко знаходили відгук в інших країнах. Глядачі поступово звикали до нововведень, вони почали подобатись, з’явилися апологети, які намагалися подібне утвердити у свідомості, знайти наукові обґрунтування, термінологію.

Авангард — передове мистецтво, яке підтримали революціонери всіх партій, використовуючи його як рупор своїх ідей. Адже мистецтво — один з найдієвіших подразників. Глядач, наслідуючи деструктивну мистецьку форму, “підправлятиме” натуру. Витрачалися величезні кошти на рекламу для споживача. Авангардні напрямки вважались символом вільної гуманної демократичної культури, яка, спричинивши революцію в Росії, начебто одержала неадекватний заміник — реалістичне мистецтво, що виражало офіційну політично-мистецьку модель комуністичного світу. Культурологи Заходу на протипагу йому активно популяризували формальні напрямки у країнах соціалістичного табору.

Протиборство між академічним, високопрофесійним мистецтвом і новими течіями почало обростати філософськими й теоретичними обґрунтуваннями. Групи і групки митців намагалися втілювати їх у практику. Найвідомішим серед них став В. Кандинський, який “розробив” теорію безпредметного мистецтва. Базуючи її на історичних, етичних та квазінаукових аргументах, він запропонував своєрідну революцію повного звільнення художника від висвітлення реальних подій існуючого світу. Він доводив, що лише таке мистецтво піднесе людину над самою собою, виведе її на рівень біокосмічного простору, поставить над існуючим розумом і мораллю. Спершу *революціонери всіх гатунків активно підтримували ці задуми, оскільки й самі мріяли створити новий світ і стати носіями вищої форми культури та культурності.*

Конструктивні особливості у пластичних мистецтвах помітно позначилися в архітектурі, що почала “позбавлятися” всіх “зайвих” елементів декору і залишала лише суть конструкції. Одними з перших яскравих витворів цього напрямку — *конструктивізму* — стали башта Ейфеля в Парижі та Бруклінський міст у Нью-Йорку; так було започатковано розуміння і втілення у споруду ідеї всепланетного “Я”. Після революції 1917 р. цей напрямок почав активно розвиватись у Радянському Союзі. Згадаємо такі архітектурні комплекси, як забудова центру міст Харкова, Свердловська (Єкатеринбурга), зведення “зразкових” поселень для робітників із “зразковими” умовами сервісного обслуговування, які мали позбавити їх від побутових турбот і спрямувати сили лише на побудову нового ладу.

Кінематограф — новий напрямок у мистецтві — завдяки розвитку техніки почав стрімко розвиватись і з розважального “атракціону” швидко перетворився на самодостатній вид мистецтва, віднаходячи нові теми, прийоми, рішення. Кіномистецтво активно починає пропагувати гуманістичні, етичні цінності, використовуючи свої виражальні можливості впливу на широкі маси глядачів. Цьому сприяли ефект присутності, правдоподібності того, що відбувається на екрані, можливість спостерігати події, які рідко вдається побачити звичайним оком пересічної людини. За небагатьма винятками, кіновтори першої половини ХХ ст., керуючись тезою: висвітлювати “істину та добро”, намагалися утвердити в суспільній свідомості вищі моральні цінності. Визначні кіномитці Ч. Чаплін, О. Довженко, С. Ейзенштейн, Вс. Пудовкін та ін. створили фільми, які становлять золотий фонд кіномистецтва.

Література кінця ХІХ ст. підготувала мистецьке відкриття — психологічний аналіз, який почали широко використовувати у своїй творчості Стендаль, Л. Толстой, а особливо Ф. Достоєвський. У своїх творах вони обстоювали ідею узагальнення досвіду попередніх поколінь, його орієнтації на сьогодення з конструктивним баченням майбутнього, підкреслюючи, що думка завжди обганяє факт. Акт мислення уособлює аналітичну і синтетичну здатність мозку продуктивно впливати на пам’ять, враження та фантазію, витворюючи модельні системи реалізації ідеї в суто духовному чи матеріальному еквіваленті. На початку ХХ ст. у літературу поряд із високопрофесійними митцями широким потоком почали входити

“люди від плуга і верстата”, які мали бажання висвітлити ідею, але не знали, як це зробити. Розпочався період спрощення, нівелювання мистецької форми, зрештою дійшло до повної відмови від змісту, де залишилася лише форма заради форми. Серед інших це яскраво помітно у творчості В. Хлебнікова. Ось приклад з його драми “Зангезі”:

*“Эмчь, Амчь, Умчь!
Думчи, дамчи, думчи.
Макарако, киочерк!
Цицилици цицици!”*

*Кукарики. Кикику.
Ричи чичи ци-ци-ци.
Ольга, Эльга, Альга!
Пищю пач, почь! Эхамчи!”*

Подібні словотворення вважалися “революційними” у літературі, але нам видається, що вони були незрозумілими навіть авторові, не кажучи вже про читача. Щоправда, під подібне підводилась теорія про те, що свідомість героя начебто здійснює “розрив в інформації” і переходить від примітивного факту до “надрозуміння” ситуації, вивершує свої потоки свідомості і самосвідомості, утверджує свою думку поза берегами життя. Але тільки-но закінчилася революція і розпочався процес будівництва держави та мирного життя, література такого типу стала втрачати актуальність і становила інтерес лише для літературознавців.

На початку ХХ ст. культуротворчий процес досяг певного рівня розвитку та самодостатності й потребував наукового осмислення та узагальнення, тому за справу взялися філософи. У цей період визначились три великі філософські школи — ідеалізму та матеріалізму, а на базі прагматизму було зроблено спробу сформувати дуалістичний напрямок, який поєднав би перший і другий з тим, щоб обґрунтувати процеси сьогодення. Цим напрямком став марксизм.

Якщо сучасні митці повністю заперечували “застарілі” форми та естетичні засади, то філософи відкинули класичну метафізику, раціонально-ідеалістичні системи минулого від Платона до Гегеля. Антропоморфний Дух, який перебував у центрі світотворення і вирішував усі питання, був рішуче знятий з філософського вчення. Таким чином, Бог, духовне, істина, добро як вищі сутності перестають бути провідними у філософії. Думка конкретизується, наукові розробки максимально наближаються до практики, перевага віддається прикладним напрямкам, вивчаються логіка, мова, мислення, психологія соціальних процесів та ін., до режиму

критики та розвінчування переходять усі постулати, які раніше сприймалися як непорушні. Проте окремі вчені продовжували розробляти концепції, що базувалися на метафізиці. К. Цюлковський та О. Чижевський вивчали теорію космізму та освоєння космосу, а В. Вернадський вивів, що думка має матеріалістичний еквівалент, концентрується навколо Землі (ноосфера), а “... людський розум при тому, що не є формулою енергії, здійснює дії такі, які їй відповідають”. Ця теза В. Вернадського була такою незвичною, що й досі не сприймається матеріалістами.

З метою обґрунтування правомірності функціонування формалізованих течій і напрямків у мистецтві для них вигадували назви, які підкреслювали їх новизну. Таким був “авангард”, який намагались ототожнити з Відродженням. *Апологети авангардизму намагалися поєднати дві парадигми — неконтрольованість надлюдських “реалій” і досягнення високорозвиненої цивілізації, протиставляючи себе як добру, так і злу, нівелювали реальний видимий світ, робили спроби застосовувати масовий гіпноз для сприйняття своїх творів.*

Як антитеза їм для забезпечення функціонування політичних систем, що виникли на постреволюційному просторі, утворюються тоталітарні культури. Найяскравіші — культури СРСР та Німеччини кінця 20–30-х років. Обидві вони базувалися на одній політологемі — побудова соціалізму. У СРСР будувався просто соціалізм, який передбачав надати кожній людині широкі права і можливості для самореалізації, реалізації свого наукового і творчого потенціалу, а в Німеччині — націонал-соціалізм з такою провідною тезою: усі соціальні, політичні та культурні блага мають належати лише німецькій нації. В обох державах науково обґрунтовувалась реалізація цих моделей. Особлива увага приділялась мистецтву. У СРСР письменники шукали назву для цього реалістичного напрямку. Ф. Гладков пропонував назвати його “пролетарський реалізм”, В. Маяковський — “кондентиційний реалізм”, О. Толстой — “монументальний реалізм”, В. Ставський — “реалізм із соціалістичним змістом”, а М. Горький запропонував назву “соціалістичний реалізм”, і вона утвердилась у літературознавчій і мистецтвознавчій практиці з 1932 р. *Соціалістичний реалізм передбачав втілення у творче мислення романтики, мрії, яка базується на реальних подіях, образної форми історичного передбачення, яка випереджає природний хід подій.* Щоправда, з часом розуміння цього терміну звузилось, з’явилися догматичні трактування, бюрокра-

тичне пристосування до ролі сепаратора, який виокремлює дозволене від недозволеного. Це призводило до нівелювання мистецьких напрямків, перешкоджало повноцінній реалізації творчої особистості. Але були й ті, хто всупереч цьому завдяки своєму таланту вписали яскраву сторінку в розвиток мистецтва: М. Шолохов, О. Гончар, Гр. Тютюнник, О. Серафимович, Д. Фурманов, С. Ейзенштейн, О. Довженко, Ч. Айтматов, Г. Товстоногов, І. Смоктуновський та багато інших, які утверджували високогуманні тенденції.

У культурно-мистецькому процесі Німеччини провідною стала інша теза: вождь та ідеологи визначалися як вище уособлення світової культури. Й. Геббельс та А. Розенберг відкинули авангардизм як симптом загнивання в науці, філософії, а особливо в мистецтві. А. Гітлер утверджував арійську культурність як єдино правильну (на противагу єврейській “тваринності”), і вивів її на рівень державної культурно-мистецької політики, “науково” обґрунтувавши у своєму творі “Mein Kampf”. Як наслідок — Німеччину залишили майже всі провідні вчені неарійського походження, а ті, хто залишився, не мали змоги працювати.

Тоталітарні культури ширю, за власним розумінням, реалізували своє міфологічно-ідеалізоване бачення системи, втілюючи його у практику. Митці на рівні розуміння ідеї реалізовували її у творах мистецтва, шукали узагальнення, які б сприймалися глядачем. В окремих випадках вони підносились до рівня символу, що найпомітніше у творах перших пореволюційних років, де яскраво розповідається про романтику революційної боротьби за утвердження нового ладу (наприклад, у фільмах С. Ейзенштейна “Броненосець Потьомкін” та О. Довженка “Земля”).

Протиборство двох ідеологічних систем призвело до Другої світової війни, після завершення якої настала чергова криза; після 1945 р. почалася “холодна” війна. Увесь капіталістичний світ, який прийняв митців із територій, де відбувалися воєнні події, почав використовувати їх у власних ідеологічних цілях, з метою розвалу СРСР і соціалістичного блоку, дегуманізації соціалістичного суспільства. Цю програму ґрунтовно сформулював А. Даллес: “Посіявши в СРСР хаос, ми непомітно підмінимо їх цінності на фальшиві. Ми будемо виривати духовне коріння більшовизму, спогадувати і знищувати головні засади народної моральності. Ми

в такий спосіб розхитуватимемо покоління за поколінням... Епізод за епізодом розігруватиметься грандіозна за своїм масштабом трагедія — загибель найнепокірнішого на землі народу, остаточного, необоротного згасання його самосвідомості.

Із літератури та мистецтва ми, наприклад, поступово витравимо їх соціальну сутність, відучимо художників, відіб'ємо у них охоту займатися зображенням, дослідженням тих процесів, які відбуваються в глибинах народних мас. Література, кіно, театри — усе відобразатиме та прославлятиме найнижчі людські почуття. Ми будемо всіляко підтримувати та піднімати так звані художників, які стануть насаджувати та вдовбувати у людську свідомість культ сексу, насильства, садизму, зради — словом, повної аморальності. В управлінні державою ми створимо хаос і плутанину. Ми непомітно, але активно і постійно сприятимемо самодурству чиновників, хабарництву, безпринципності.

Чесність, порядність висміюватимуться, перетворяться на пережиток минулого... Хамство і нахабство, брехня та ошуканство, пияцтво і наркоманія, зрада, націоналізм, ворожнеча між народами — усе це розквітне махровим цвітом. І лише деякі розумітимуть, що відбувається. Але таких людей ми поставимо в безпорадне становище, виставимо їх на посміховисько, знайдемо спосіб оббрехати їх і оголосити покидьками суспільства. Завжди головну ставку робитимемо на молодь. Будемо розкладати, розбещувати, нівелювати її”.

Концепцію виголошено; почалося вироблення і втілення її моделі. Досить дієвим виявився один із провідних напрямків духовної експансії — своєрідний деструктивний феномен нищення національних культур. Особливо він поширився в період новітньої цивілізації з її надмірною індустріалізацією, урбанізацією, загальною грамотністю, деградацією багатьох традиційних етичних норм, розвитком технічних засобів, тиражуванням і поширенням інформації.

Масова культура, яка стрімко поширилась по світу, передбачала охоплення всіх вікових категорій універсалізацією, вrostанням у національний ґрунт, спробами вироблення стандартизованої культурної адекватності в масштабі загальнонаціонального, пізніше транснаціонального, а потім і планетарного. Ця програма потребує від своїх популяризаторів переводити “загальнолюдські” набутки на

зрозумілу найширшим колам населення мову з тим, щоб маніпулювати свідомістю масового споживача в інтересах “творців” маскультури та їхніх замовників.

Сучасними напрямками маскультури є такі:

- універсалізація виховання дітей, втілення в їхню свідомість стандартизованих норм особистісної культури, формування ціннісних установок через дитячу літературу та мистецтво, виробництво іграшок, ігор, дитячі клуби та табори, воєнізовані та інші організації, які використовують технології колективного виховання;
- загальноосвітня школа, яка тісно пов'язана з індустрією культури дитинства, спектром “наукових”, світоглядних і культурно-мистецьких уявлень про навколишній світ, поданих у стандартизованому догматично спрощеному вигляді, зрозумілому для дитячої свідомості;
- засоби масової інформації, які щоденно доводять до відома та “роз’яснюють” людині події, інтерпретують їх відповідно до потреб “замовника”;
- національна і націоналістична пропаганда, яка передбачає “патріотичне” виховання, формує політико-ідеологічну орієнтацію населення, маніпулює його свідомістю в інтересах правлячої еліти, забезпечує політичну благонадійність і підтримку в суспільстві цього курсу;
- міфологеми сучасності, національна самовизначеність, її “відрубність” від інших, “надпатріотизм”, створення кумирів, пошуки праісторії, створення опозиції: свої — не свої, пошуки інопланетян та ін. — усе це відволікає людей від вирішення нагальних проблем, формує інфантилізм особистості;
- створення численних політичних рухів, партій і “партійок”, які “забивають голову” нездійсненними обіцянками, пропонують населенню програми і програмки, тільки б воно підтримувало партійних лідерів як “доленосних провідників” нації і людства;
- стимулювання споживання “елітних” товарів, настирливі рекомендації обов’язково їх придбати, реклама, пропаганда моди тощо. На цьому наживаються окремі групи виробників у країнах другого і третього світу, зникає базове виробництво, гальмується розвиток прогресивних технологій;

- формування іміджу особистості через оцінку його “досконалих” фізичних даних, суперменство: головне — бути фізично красивим, а морально-психологічні та гуманістичні якості особливої ролі не відіграють; це має забезпечити індустрія культуризму, аеробіки, зміна статі, зовнішності тощо;
- розвинена індустрія дозвілля, пригодницька, фантастична, “бульварна” література, розважальні жанри кіно, комікси, рок- і поп-музика, естрадна хореографія і сценографія, еротичні шоу. У цих видах ураховуються вікові особливості, здійснюється вікова і соціальна диференціація відповідно до запитів споживача.

Масова культура сьогодні фактично виконує функції інкультурації особистості, робить спробу виробити “культуру нового типу”, створити певні напрямки з урахуванням історичного досвіду і вивести культурний процес на новий якісний рівень.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Особливості культурного процесу початку ХХ ст.
2. Протистояння авангардного та реалістичного мистецтва.
3. Ідеологізація мистецтва та її наслідки для суспільства.
4. Згубність для культури плану А. Даллеса.
5. Маскультура та її вплив на формування свідомості.

Розділ XIV

НАЦІОНАЛЬНА КУЛЬТУРА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ. ЄДНІСТЬ І ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ СВІТОВОЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУР

У ХХ ст. активізувалися рухи народів до національного самовизначення. Вони пройшли по всіх континентах. Характерною ознакою стали національні революції, які проголошували принципи самовизначення, самоутвердження націй, зумовлювали створення національних держав на базі етносоціальних спільнот. Виробляли наукові обґрунтування для набуття правового статусу новоутвореними державами, для абсолютизації форм соціально-економічного, політичного та духовного життя нації.

Політична теорія утверджувала пріоритет держави як ідеальної форми національної політичної організації, що декларувала політичну рівність народів, які проживають у конкретній країні. Націоналізм виводиться на рівень певної релігії, яка має віру в Бога замінити на віру в націю.

Економічна теорія націоналізму досить суперечлива, тому що економічні проблеми вважаються другорядними, а почасти ігноруються, перевага віддається ідеалізації та милуванню самими собою.

Провідною тезою націоналізму є лінгвістична теорія, яка абсолютизує роль національної мови, вважаючи її єдиним провідним чинником збереження, утвердження та виживання національної спільноти. Стверджується, що мова — це передусім консолідуюча сила, яка єднає націю не лише на аборигенній території, а й у зарубіжжі. На рівні державного утворення ця теорія не витримує критики; нині не існує жодної однонаціональної держави при тому, що практично всі країни одномовні, незважаючи на те що в них проживають люди різних національностей.

Кожна мова різниться діалектами; вони досить розмаїті й не завжди зрозумілі людям, які живуть в іншому регіоні. Це характерно для будь-якої держави, у тому числі й України.

Культурна теорія найбільш популярна щодо визначення об'єднуючого фактора. Це проявляється у колективному егоїзмі, який бачить свою культуру месіанською щодо інших. Теоретики вважають, що лише культурний націоналізм може об'єднати народ і вивести його на політичний рівень об'єднання нації. Культурний процес будь-якої держави не може бути однорідним, це суперечить як діалектиці, так і здоровому глузду. Адже кожне суспільство останні 500—700 років чітко детерміноване; кожна соціальна група утворює, виробляє і трансформує культурно-мистецькі досягнення як свої, так і сусідів, при цьому враховуються регіональні та національні особливості. Як правило, народи з “нижчим” соціальним рівнем консервативніше зберігають культурну спадщину, а “вищі” — більшою мірою сприйнятливі до досягнень цивілізаційного процесу. Цивілізація ніколи не може бути локальним явищем, вона завжди поширюється на досить значні території. Як приклад розглянемо європейську та далекосхідну. Кожна з них досягла високих рівнів розвитку, має певні особливості, які суттєво різняться. Кожна з них адаптувала цілу низку націй і держав, включила їх у свій культурний процес. Особливо це помітно на сповідуванні світових релігій: уся Європа — це переважно християнський світ, азійський континент — світ ісламу; відповідно вони мають різні культурні доміанти.

Останні півтора століття років гаряче дебатовалось питання стосовно теорії двох культур; на політологічному рівні протиставлялися класові групи, стверджувався антагонізм між ними, доводилось, що кожна з них творить свою культуру, але час усе ставить на свої місця. Вихідці з панівного класу П. Могила, Ф. Прокопович, Б. Хмельницький, П. Куліш, Є. Гребінка, М. Гоголь, Леся Українка, сім'ї Симиренків, Терещенків, Тарновських, Ханенків були представниками своєї нації; відповідно всі здобуті знання вони максимально застосовували практично на своїй землі, адаптуючи чужі набутки до своїх потреб.

Україна має своєю територію; вона розміщується між двома великими суперетносами — східним і західним, а отже, поєднує особливості як одного, так і іншого. Нині на емпіричному рівні робляться спроби вивести походження України, українсь-

кості. Дехто починає від створення світу (С. Плачинда); інші намагаються зробити українцями переважну більшість визначних діячів світу. Так, Ісус Христос, за Ю. Канигіним, — гуцул. Ейфорія свободи після революції 1991 р. дала можливість уявити себе на вищому щаблі стосовно інших. Наприклад, М. Жулинський стверджує: ми “...єдині, бо неповторні. Самобутньою формою втілення етнічного світогляду, своєрідним комплексом і оригінальним типом національного світобачення. Ми, українці..., витворили особливу систему звичаїв, вірувань, світорозуміння, моральних, правових, етнічних, естетичних форм, які склалися упродовж розвитку людської спільності... Ми державний народ”. Окремі патріоти намагаються вивести українців ще з первіснообщинного ладу, язичництва, на базі цього витворити нову, за Л. Силенком, рідну українську віру — РУН-віру.

Спокійніше подивившись на самих себе, на реалії становлення і формування українського народу, мови, культурних особливостей, можна зазначити, що після розпаду Київської Русі у XIII ст. почалося утворення на нашій території самосвідомої української нації, відмінної від Білої Русі та Московії; вона мала свої, притаманні лише їй особливості. Було кілька етапів національного самовизначення України. Перший — з XIV по XVII ст.; у цей час відбувся процес консолідації українського народу навколо національної ідеї утворення державності, найвищий її пік — гетьманування Богдана Хмельницького. Тоді Україна була визнана багатьма державами як самодостатній суб'єкт європейського політичного співжиття. Але з політичних та економічних причин повного утвердження України як держави не відбулось. Другий пік підйому національної свідомості відбувся у другій половині XIX — на початку XX ст.; він визначався високим інтелектуальним рівнем, коли провідні інтелектуали України утверджували народ як самодостатню націю. Двадцятье сторіччя двічі надавало можливість Україні визначитися як державі. Перша спроба 1917–1918 рр. була невдалою, оскільки створювати державу почали абсолютно невідготовлені люди, які прийшли до управління. Вони почали свою діяльність із критики попередньої системи, без конструктивних пропозицій, а головне — без конкретної програми дій на майбутнє. Створилася тривіальна ситуація, яка мала аналоги в історії. Її геніально сформулював К. Маркс. Коли його запитали, який мав бути результат перемоги Спартака над Крассом, він відповів: “По-

мінялися б місяцями”. У розглядуваному випадку класично спрацювала саме ця модель.

Наприкінці ХХ ст. Україна дістала чергову можливість стати державою. У 1991 р. відбулася класична революція; змінилися влада, лад. На щастя, революційний перехід від однієї соціально-економічної формації до іншої відбувся без кровопролиття. До влади прийшли нові люди, частина з яких — це підпільники з психологією боротьби проти всіх, хто не поділяє їх думки, яку тут же почали втілювати в життя. За цілковитої відсутності вміння практично реалізувати свої ідеї вони все переводили у декларативні заклики щодо збереження культурної спадщини, втілення її на базі чистого ідеалізму, не підкріпленого економікою.

Багаторічні заборони пропаганди культури Заходу на пострадянському просторі спричинили інтерес до неї. Коли ця культура прийшла до нас, ейфорія вседозволеності “змела” моральні кордони. В Україну широким потоком полилося все ницісне, що поробив “вільний” світ. Змінилася культурна домінанта, економічний чинник почав переважати над етичним, “дешева” інформація почала витіснити високе мистецтво, активізувалася психологічна обробка молоді через засоби маскультури. Практично нанівець звівся логічний зміст пісні; начебто на рівні епатажу мусується теза про ницість молодого покоління. Чи може артист, який поважає себе, взяти псевдонім “Дурко”, а співачка волати на всю державу: “мамо, я дурна”. Адже твір мистецтва — це завжди узагальнення, що стосується явища, народу чи нації.

Після ейфорії перших років творення держави починають вироблятися передумови напрацювання конструктивних моделей визначення себе у світі економіки, виробничих відносин, культурно-мистецького процесу. Останній завжди діалектичний, потребує певного часу для втілення. Уже сьогодні спостерігаються деякі ознаки його поліпшення. Критично переглядається минуле, гола декларативність відходить до мітингових політиків, серйозні вчені працюють над моделями реального втілення національного “Я”, щоб народ України, відчувши свою єдність, внутрішній зв’язок, вагомість історичного характеру, традиції, увів їх у свою свідомість, загартував волю і завдяки цьому утвердився серед інших народів.

Пореволюційний період, окрім досягнень, завдав Україні також збитків; вона втратила частину національної еліти, оскільки

в результаті економічних труднощів багато діячів культури емігрували. Вирощення еліти — довготривалий процес; як правило, він займає два-три покоління. Лише наявність національної еліти дає можливість вийти на рівень провідної держави у світі, оскільки надзавдання цієї категорії людей — духовно і політично інтегрувати суспільство на вирішення та реалізацію побудови держави, виробляти модель національної ідеї, яка має включати:

- формування психічного складу народу та його характеру;
- обґрунтування потреб, визначення рівнів свободи економічної, політичної, громадської та творчої діяльності;
- моделювання прагнення людей до досконалості та засвоєння загальнолюдських цінностей, усунення власних негативних рис;
- вироблення моделі консолідації народу України для утвердження незалежної держави, яка забезпечуватиме умови для задоволення матеріальних, соціальних і духовних потреб, вільний розвиток кожної особистості незалежно від національності чи соціальної групи, права громадян у повному обсязі за принципом “вільна особистість у вільній державі”.

Комплексне вирішення поставлених проблем сприятиме розвитку національної культури, власних традицій, закріпить у свідомості етносу притаманні лише їй визначальні риси.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Провідні культурологічні тези націоналізму.
2. Періоди національного становлення України.
3. Роль і значення національної еліти у становленні націй.

КУЛЬТУРА НА ПОРОЗІ ХХІ ст.

Історія нашої цивілізації орієнтовно налічує близько 10 тис. років, змінилося близько 170 поколінь. Тому не дивно, що відбулися не такі вже й великі зміни у психології самої людини, лише вдосконалився виробничий процес, завдяки чому вивільнилось багато часу, який люди почали витрачати на задоволення своїх морально-естетичних запитів. ХХ ст. — епоха індустріалізації та гуманізації суспільства. *Гуманізм утверджує міць і свободу творчого духу, уособлює елітарність, визначає загальний рівень розвитку суспільства та суспільних відносин. Універсальність сучасного гуманізму полягає в тому, що він проголошує право кожної людини на життя, свободу та матеріальне забезпечення і, таким чином, переходить з елітарної якості у демократичну.*

Дослідники початку ХХ ст. завдяки прискіпливому і неупередженому вивченню світоглядних систем, зокрема релігій, побачили в них суттєві суперечності, що надало змогу вивести моделі діалектичного ставлення до життя людини в реальному вимірі, а релігію трактувати як міфологічну систему, розробити концептуальні засади на рівні філософського узагальнення. Це яскраво висвітлено в концепції вчення, сформульованого в документі, що його знайшов Л. Гумільов в архівах Ермітажу. Документ належить до останньої чверті ХІХ — початку ХХ ст. Л. Гумільов назвав його “Апокриф”. Наводимо уривок з нього: “Бог, який створив світ, — особистість, але він не Абсолют; створивши простір поза собою, він обмежив себе, оскільки сам перебуває поза створеним ним простором. Відповідно він не всюдисущий; створивши час, явище самостійне, він обмежив себе, оскільки не має можливості зробити того, хто був, тим, хто не був. Відповідно він не всемогутній; створивши душі, наділені волею свободи, він не може передбачити їх вчинки. Відповідно він не всюдисущий; це так, тому що він добрий, оскільки, коли б він був всюдисущий, то він був би одночасно і

злим, і гріховним, а цього немає; це так, тому що коли б він був всюдисущий, то він знав би злі помисли людей, які тим самим не мали б можливості іншого вчинку, щоб не порушити волю його. Але тоді за всі злочини має відповідати він, а не люди, які є лише виконавцями; Бог добрий, відповідно, не винний у злі світу цього, а джерело зла — Сатана. Але коли Сатана створений Богом, то вина за його справи на Богіві. Але оскільки цього не може бути (оскільки суперечить першому принципу), то це означає, що Сатана — не твар, а породження небуття і самобуття; але оскільки Сатана діє, отже, небуття може бути активним; смерть сама по собі не зло, оскільки за нею йде нове життя або повний розпад і забуття”.

У “Апокрифі” простежується один з основних законів філософії — єдність і боротьба протилежностей. Виведений на емпіричному рівні, він цікавий тим, що практично визначив економічну, політичну, виробничу та культурну співпрацю і протистояння народів, особливо світоглядних засад, у ХХ ст.

Інтернаціоналізація народногосподарських зв’язків, корпорацій виробляє та унормовує єдині форми організації культури управління; вони стають нормативними в багатьох країнах світу, що активізує життя. Свідчення цього — повсюдне проникнення науково-технічної революції у щоденну практику, яка диктує принципово нову роль культури, засобів масової інформації і комунікації. Звідси постає актуальність тези, проголошеної в останній чверті ХІХ ст. О. Потєбнею про роль і значення мови. Він стверджував, *що мову нації визначає мова школи, мову школи — потреби виробництва, які й формують мовний еквівалент нації*. Учора на постсоціалістичному просторі домінувала російська мова, сьогодні, з переорієнтацією виробника на Захід, починає переважати англійська, яка посідає панівне місце в системі виробництва й активно входить до навчального процесу.

Світосприйняття людей зумовлюється досягненнями наукової думки, втіленої у промисловості та техніці, які активно перетворюють планету, формують нову, досі не знану психологічну домінанту — відчуття космічності свого буття. Космізм як течія зародився в Європі, особливого розвитку дістав у працях К. Ціолковського, В. Вернадського, О. Чижевського, які вважали Землю часткою Всесвіту, а отже, і людину з її розумом — провідною си-

лою світового буття, тому вона мала брати на себе відповідальність за космічну еволюцію.

У своїй програмній праці “Научная мысль как планетарное явление” В. Вернадський на рівні енциклопедичних узагальнень вивів синтетичне бачення розвитку еволюції Землі як єдиного геологічного, біогенного, соціального та культурного процесу. Він доводить, що *еволюція світової культури — природне явище в еволюційному розвитку. Під впливом об’єднаного людства біосфера закономірно перейде в якісно новий стан — ноосферу* (від грецьк. *νόος* — розум та *spháira* — куля). *Людина, її розум — не просто кінцевий результат еволюції, а початок нового виміру, який має створити “сферу розуму”, він і визначить силу еволюційного розвитку в недалекому майбутньому.*

Ноосферна культура пов’язана з реальним процесом експансії розуму, її свідомого перетікання в еволюційний процес. Всебічно освоюється біосфера, якою володіє людство, максимально повноним перетворюється, а деякі ділянки взагалі втратили первинний вигляд, розорюються землі, прокладаються канали, шляхопроводи, зводяться міста-мегаполіси. Другим важливим підґрунтям для творення “ноосфери” є об’єднання людей Землі, для яких рівні права, братство, спільна мета — реалізація щасливого життя — має бути природним фактором. На базі цього, вірогідно, утвориться загальнолюдська культура, яка завдяки оперативності передавання інформації (нині завдяки Інтернету) об’єднуватиме людей, а наукова і технічна думка служитиме добру. Наука стане тією об’єднуючою силою, яка консолідує все воедино. Еволюція живої біологічної субстанції, нарощування сил розуму у всесвіті — процеси неминучі. В. Вернадський твердив: “... можна дивитись на наше майбутнє впевнено. Воно в наших руках. Ми його не випустимо”.

У результаті має утворитись нова системна якість — світова цивілізація, коли взаємозв’язки країн, народів, націй переможуть протистояння, забезпечать інтенсивну глобальну співпрацю. Культура, наукові досягнення, твори мистецтва, соціальне, політичне життя адаптуватимуться досить швидко в усьому цивілізаційному просторі. Але це не означає, що має відбутися культурна уніфікація світу. Природно, кожна нація, соціальна група прийматиме із загальнокультурної системи лише те, що відповідатиме її духов-

ним потребам. Безперечно, майбутнє сучасної цивілізації полягає не в механічному поєднанні локальних цивілізацій і культур, а в їх активному взаємозасвоєнні. Лише враховуючи особливості всіх народів, їхніх цінностей, можна виробити оптимальну модель, прийнятну для кожного. Вона може бути вироблена лише у співпраці, яка передбачає пошанування кожного індивідуума, кожної нації, держави.

Кінець ХХ ст. кардинально змінив культурний світ людини, інформаційний бум доходить до кожного незалежно від місця проживання, технологічні можливості засобів масової інформації безмежні, а з розвитком комп'ютерних технологій світ стане єдиною оселею для всіх земель. На практиці реалізується теорія інформаційного суспільства японського соціолога Є. Масуді, розроблена ним у 1945 р. На той час вона уявлялася фантастичною, а тепер стала реальністю. Він проголошував, що людство, яке об'єднається спільною інформаційною мережею, вироблятиме єдину мету; людина матиме можливість проявитися максимально, а впровадження нових інформаційних технологій, насамперед комп'ютерної техніки, значно прискорить технологічно-виробничий процес. Завдяки цьому має виникнути нова інформаційна культура, яка активізує виробничу і наукову діяльність. У цій сфері має бути задіяно близько 50 % працездатного населення, що визначить і матеріальне забезпечення культури ХХ ст.

Окремі вчені заперечують загальну уніфікацію і комп'ютеризацію, технократію культури, вмотивовуючи це тим, що вона збіднює культурно-мистецький процес, призводить до загибелі гуманістичних ідеалів. А. Швейцер, наприклад, стверджував, що лише єднанням людини і природи можна справді виробити загальнолюдські цінності.

Розмаїття культурних напрямків ХХ ст. уособлює загальний розвиток світової культури. На основі неупередженого аналізу бачимо, що культурно-мистецькому процесу притаманні ознаки загальнолюдської культури, де провідними є пріоритети добра, збереження і взаємозбагачення національних форм завдяки запозиченню кращих набутків сусідніх культур. Можна стверджувати, що культура ХХ ст. виробляє спільні риси, її становлення супроводжується акумулюванням досягнень національних культур, кожна з яких вносить щось своє в загальний розвиток. Якщо до-

недавня пріоритетною визнавалася європейська культура, яка була майже нормативною для інших, то нині ця теза суттєво змінилась. Людство освоїло та увібрало культури багатьох народів світу, завдяки цьому поступово зникає протистояння Сходу і Заходу.

Деякі країни зуміли поєднати вищі досягнення техногенного розвитку і зберегти національні форми. Це насамперед Японія; техногенна цивілізація знайшла компроміс з особливостями психологічного складу японців. Шанобливе ставлення до природи, колективістська культура японців позначились на демократизації відносин, трудовій діяльності. Їх провідне гасло — “всі разом і всі однакові”. Кожен не вважає ганебним працювати разом з усіма незалежно від соціального статусу.

Національні культури в поєднанні з ринковими відносинами чудово уживаються також у Швеції, Франції, Канаді, Австралії, Великій Британії та ін. Вони є базою для розвитку економіки, орієнтованої на найновіші наукові досягнення у виробництві.

Виходячи з розвитку світової цивілізації можна стверджувати: значення національних культур з кожним днем стає актуальнішим, набирає рис реалізованого об'єкта, коли кожна національна культура, ураховуючи свою специфіку, адаптує кращі світові форми розвитку, кожна робить свій внесок у становлення загальнолюдської культури.

Техногенні процеси вплинули також на культуру підготовки кадрів. Серед них провідним стає комп'ютеризація. Вважається, що ЕОМ може замінити творчу особистість викладача, але вона має як позитивні, так і негативні сторони. Робота педагога дає інтелектуальне навантаження академічній групі, вона позбавлена негативного фізичного впливу, а біля комп'ютера дитині не можна працювати понад 20–30 хвилин, чого надто мало для активного сприйняття інформації. Педагог в аудиторії завжди пристосовується до слухачів; комп'ютер такої можливості позбавлений, він видає лише інформацію, закладену в нього програмою, провокує учня на можливість одержання підказки, що практично виключено в роботі творчого викладача, яка завжди матиме конструктивний характер з урахуванням особистості учня.

Поки що відсутні розробки цілісних методик діалого-проблемного комп'ютерного вивчення тем, які б охоплювали всі види навчального процесу — від складання навчального плану до конт-

ролю. Програми переважно орієнтовані на виконання інформаційно-демонстраційних функцій, а ЕОМ використовується як додатковий навчальний засіб. Зручність користування комп'ютерною технікою полягає в тому, що вона дає можливість утримувати значний обсяг інформації і оперативно нею користуватися. Доречно зауважити, що художній супровід, неконструктивно узгоджений зі змістом, впливатиме більшою мірою негативно, ніж позитивно. Для активного сприйняття візуальної інформації потрібно сформулювати високий рівень розуміння всього культурно-мистецького процесу, лише тоді поданий матеріал лягатиме в логіко-методологічні ряди і легко засвоюватиметься.

Таким чином, ХХІ ст. має поєднати найвищі досягнення морально-етичних засад, культури попередників, на базі техногенного розвитку утворить своєрідну ноосферу, яка надасть змогу людині повністю розкритися задля власного щастя та щастя інших.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Універсальність гуманізму ХХ ст.
2. Наукова думка та еволюція культури.
3. Культура в інформаційному суспільстві.
4. Техногенні процеси ХХ ст. і культура.
5. Бачення культурного процесу у ХХІ ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

---

1. *Актуальные проблемы века: Учеб. пособие.* — М., 1993.
2. *Арутюнов С. А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие.* — М., 1989.
3. *Асеев Ю. С. Архітектура Київської Русі.* — К., 1969.
4. *Бахтин М. М. Творчество Рабле и народная культура средних веков и Ренессанса.* — М., 1985.
5. *Белова Т. В. Культура и власть.* — К., 1991.
6. *Бокань В. А., Польовий Л. П. Історія культури України.* — К., 1998.
7. *Быстрицкий Е. К. Феномен личности: мировоззрение: культура, бытие.* — К., 1991.
8. *Бытие человека в культуре.* — К., 1992.
9. *Взаимодействие культур Востока и Запада / Отв. ред. Е. П. Челышев.* — М., 1987.
10. *Всеобщая история искусств.* — М., 1958–1970.
11. *Вернан Т. П. Происхождение древнегреческой мысли.* — М., 1988.
12. *Вернадский В. И. Научная мысль как планетарное явление.* — М., 1987.
13. *Вернадський В. І. Українське питання і російська громадськість // Дружба народів.* — 1990. — № 3.
14. *Гарон Э. Проблемы итальянского Возрождения.* — М., 1986.
15. *Глазьев С. Геноцид.* — М., 1998.
16. *Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин.* — К., 1993.
17. *Гончаренко М. Духовна культура.* — К., 1986.
18. *Гончаренко Н. В. Диалектика прогресса культуры.* — К., 1987.
19. *Грушевський М. С. Духовна Україна.* — К., 1994.
20. *Гуревич А. Я. Категория средневековой культуры.* — М., 1984.
21. *Гуревич А. Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства.* — М., 1998.
22. *Давня історія України.* — К., 1994.
23. *Дзюба І. “Бо то не просто мова, звуки”.* — К., 1989.
24. *Дмитриева Н. А. Краткая история искусств.* — М., 1991.
25. *Замалеев А. Ф., Зоц В. А. Мыслители Древней Руси.* — К., 1981.
26. *Запад и Восток: традиции и современность: Учеб. пособие.* — М., 1993.
27. *Ильина Т. В. История искусств: Западноевропейское искусство.* — М., 1983.

28. *История культуры России: Учеб. пособие.* — М., 1993.
29. *Історія і теорія світової і вітчизняної культури.* — К., 1993.
30. *Історія українського мистецтва: В 6 т.* — К., 1966–1970.
31. *Історія української культури / За ред. І. Крип'якевича.* — Львів, 1993.
32. *Кертман Л. С. История культуры стран Европы и Америки.* — М., 1987.
33. *Конрад Н. И. Очерк истории культуры средневековой Японии.* — М., 1980.
34. *Куликов В. С. Китайцы о себе.* — М., 1989.
35. *Культура Древнего Египта.* — М., 1976.
36. *Культура Древней Индии.* — М., 1975.
37. *Культура и развитие человека.* — К., 1989.
38. *Культура і побут населення України.* — К., 1991.
39. *Культура Средних веков и Нового времени.* — М., 1987.
40. *Культура українського народу: Навч. посібник.* — К., 1994.
41. *Культура эпохи Возрождения.* — Л., 1986.
42. *Культурне відродження в Україні: історія і сучасність.* — Тернопіль, 1993.
43. *Культурология: Учеб. пособие.* — М., 1998.
44. *Левек П. Эллинистический мир.* — М., 1989.
45. *Лосев А. Ф. Эстетика Возрождения.* — М., 1983.
46. *Маланюк С. Нариси з історії нашої культури.* — К., 1993.
47. *Мириманов В. Б. Искусство тропической Африки.* — М., 1986.
48. *Мистецтво, фольклор та етнографія слов'янського народу.* — К., 1993.
49. *Моль А. Социодинамика культуры.* — М., 1973.
50. *Муравьев А. В., Сахаров А. М. Очерки истории русской культуры XI–XVII вв.* — М., 1984.
51. *Огієнко І. Українська культура.* — К., 1993.
52. *Оссовская М. Рыцарь и буржуа.* — М., 1987.
53. *Петров Т. К. Язык, знак, культура.* — М., 1992.
54. *Поликарпов В. С. Лекции по культурологии.* — М., 1997.
55. *Поликарпов В. С. Лекції з історії світової культури: Посіб.* — Харків, 1990.
56. *Померанцев Н. А. Эстетические основы искусства Древнего Египта.* — М., 1985.
57. *Попович М. С. Мировоззрение древних славян.* — К., 1985.
58. *Потебня А. А. Эстетика и поэтика.* — М., 1976.
59. *Преображенский К. Как стать японцем.* — М., 1989.
60. *Происхождение духовности / П. В. Симонов и др.* — М., 1989.
61. *Розумович Н. Н. Политическая и правовая культура. Идеи и институты Древней Греции.* — М., 1989.
62. *Самосознание европейской культуры XX века.* — М., 1991.

63. *Светлый источник* (средневековая поэзия Китая, Кореи, Вьетнама). — М., 1989.
64. *Семчишин Я.* Тисяча років української культури. — Львів, 1993.
65. *Соди Д.* Великие культуры Мезоамерики. — М., 1985.
66. *Сорокин П.* Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992.
67. *Тайлор Э.* Первобытная культура. — М., 1989.
68. *Удальцова З. В.* Византийская культура. — М., 1988.
69. *Хейлинга Й.* Осень средневековья. — М., 1988.
70. *Хижняк З. І.* Києво-Могилянська академія. — К., 1988.
71. *Художественная культура в докапиталистических формах* / Под ред. М. С. Кагана. — Л., 1984.

ЗМІСТ

Передмова	3
<i>Розділ I.</i> Предмет і завдання курсу. Школи, напрямки і теорії в культурології	5
<i>Розділ II.</i> Культура і цивілізація	15
<i>Розділ III.</i> Найдавніші земні цивілізації	22
<i>Розділ IV.</i> Історія людства — історія культури	43
<i>Розділ V.</i> Становлення етнонаціональної культури	51
<i>Розділ VI.</i> Етнонаціональний культурний процес	58
<i>Розділ VII.</i> Художня культура	68
<i>Розділ VIII.</i> Походження мистецтва	80
<i>Розділ IX.</i> Релігія як форма культури. Релігія в Україні	87
<i>Розділ X.</i> Історичне побутування (буття) людей як феномен культури	97
<i>Розділ XI.</i> Взаємодія культур і національна самобутність народів	101
<i>Розділ XII.</i> Національний характер, свідомість і самосвідомість як феномен культури	105
<i>Розділ XIII.</i> Культура XX ст.	111
<i>Розділ XIV.</i> Національна культура в сучасній Україні. Єдність і взаємозалежність світової та національної культур	120
<i>Розділ XV.</i> Культура на порозі XXI ст.	125
Список використаної та рекомендованої літератури	131

This manual elucidates the fundamentals of culture science — the studies about the set of human activity results, ways and means of transferring cultural information to next generation, gives an idea about spiritual heritage, monuments of history and culture, cultural processes relations between nations, about the life of various nations as integral social institutions.

Overall comprehension of cultural processes will contribute to effective work of future managers in as to national economy development.

Intended for students of Baccalaureate, Magistracy and those, interested in questions of culture studies.

Навчальне видання
Бокань Володимир Андрійович
КУЛЬТУРОЛОГІЯ
Навчальний посібник
3-тє видання, стереотипне

Bokan, Volodymyr A.
CULTURE SCIENCE
Educational manual
3rd edition, stereotype

Відповідальний редактор *М. В. Дроздецька*
Редактор *І. Н. Гальчук*
Коректори *Т. К. Валицька, Л. В. Сазонова*
Комп'ютерне верстання *Н. С. Лопач*
Оформлення обкладинки *О. А. Линник*

Підп. до друку 09.08.04. Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 7,9. Обл.-вид. арк. 8,0. Тираж 8000 пр. Зам. № 4-142

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 8 від 23.02.2000*

СПД Чалчинська Н. В.
03146, Київ-46, вул. Жмеринська 22, кв. 125

Свідоцтво ДК № 1011 від 23.08.2000